

TVE Tussen Vecht en Eem

Colofon

De Stichting Tussen Vecht en Eem (TVE) is een samenwerkingsverband van meer dan 40 lokale en regionale organisaties op historisch en aanverwant gebied. De Stichting bevordert en verbreedt de kennis op historisch gebied betreffende de streek. Voorts ijvert zij voor het behoud van cultuurhistorische en karakteristieke waarden. Donateurs van TVE ontvangen het tijdschrift gratis.

Website www.tussenvechteneem.nl

Donatie/Abonnement en ANBI

De minimumdonatie bedraagt € 22,50 per jaar. Aanmelding als donateur kan het hele jaar door plaatsvinden. Het bedrag wijzigt niet, maar u ontvangt de al verschenen nummers in dat jaar. U kunt zich aanmelden via de website, onder gelijktijdige overmaking van uw donatie op bankrekening NL 95 INGB 0003 8920 84, t.n.v. Stichting Tussen Vecht en Eem, Naarden, onder vermelding van 'Nieuwe donateur'. De Stichting Tussen Vecht en Eem is door de Belastingdienst aangemerkt als een culturele ANBI.

Bestuur

e-mail: secretariaat@tussenvechteneem.nl

Voorzitter: J.L. (Jan) Vollers, Van der Helstlaan 2, 1412 HK Naarden – tel. 035-6948846

voorzitter@tussenvechteneem.nl

Secretaris: J.W. (Jan) Siebenga, Julianalaan 10, 1412 GS Naarden – tel. 035-6944956

secretaris@tussenvechteneem.nl

Penningmeester: C. (Corné) Zandbergen, Waldenlaan 46, 1406 TX Bussum, tel. 035-6949763

penningmeester@tussenvechteneem.nl

Lid: J.J.L. (Joris) Cammelbeeck, Naarden, tel. 035-6839318

Lid: H.M. (Hetty) Laverman, Naarden, tel. 06-23618314

Lid: A. (Anne) Schley, 's Graveland, tel. 06-40865090

Deelnemersraad

Gooi e.o. - AWN *Naerdincklant* Archeologie tussen Eem en Vechtstreek, Stichting Stad en Lande van Gooiland, Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek; **Baarn** – Historische kring *Baerne*; **Blaricum** – Historische kring Blaricum; **Gooise Meren** – Historische kring Bussum, Historische kring Stad Muiden; **Hilversum** – Hilversumse Historische Kring *Albertus Perk*, Stichting *Hilversum, Pas-Op!*; **Huizen** – Historische kring Huizen, Stichting Huizer Museum; **Laren**: Geologisch Museum Hofland, Historische kring Laren; **Muiderberg**: Stichting Monumentaal & Historisch Muiderberg; **Weesp** – Historische kring Weesp; **Wijdemeren** – Historische kring Ankeveen, 's-Graveland, Kortenhoef, Historische kring Loosdrecht, Historische kring Nederhorst den Berg, Kasteel Museum Sypsteyn.

Nog ca. 18 andere historische organisaties zijn op een andere wijze verbonden aan TVE

Gooi e.o. – Gemeentearchief Gooise Meren en Huizen, Landschap Erfgoed Utrecht, Nederlandse Genealogische Vereniging, afdeling Gooiland, Stichting Geopark Gooi en Vecht, Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Vereniging Vrienden van het Gooi; **Blaricum**: Stichting Couleur locale Blaricum; **Eemnes**: Historische kring Eemnes; **Gooise Meren**: Stichting De Vesting, Stichting tot behoud Oude Begraafplaats Naarden, Vereniging Vestingstad Naarden, Comenius Museum; **Hilversum**: Stichting *De Hof*; **Huizen**: Vrienden van het Oude Dorp Huizen; **Laren**: Singer Laren; **Loenen**: Historische kring Loenen; **Soest**: Historische vereniging Soest/Soesterberg; **Weesp**: Museum Weesp.

Het tijdschrift *Tussen Vecht en Eem* is een uitgave van TVE en verschijnt viermaal per jaar.

Redactie tijdschrift 'Tussen Vecht en Eem'

J.J.L. (Joris) Cammelbeeck, Naarden (hoofdredacteur)

F.J. (Frits) Booy, Baarn (eindredacteur)

C.F. (Claudette) Baar-de Weerd, Nederhorst den Berg

S. (Sander) Koopman, Hilversum (redacteur archeologie)

Voor themanummers e.d. kan de redactie uitgebreid worden met tijdelijke gastredacteurs.

Redactieadres Juliana van Stolberglaan 32, 1412 BH, Naarden, tel. 035-6839318,

redactie@tussenvechteneem.nl

Technisch (vormgeving/opmaak) wordt de redactie ondersteund door

Anneke van de Koppel, Nieuw-Loosdrecht

Druk Drukkerij J. Bout & Zonen, Huizen NH

Voor vragen over bezorging en nabestelling kunt u terecht bij penningmeester@tussenvechteneem.nl

Tussen Vecht en Eem

Tijdschrift voor regionale geschiedenis

Co Breman (1875-1938), 'Palmzondag', de Johanneskerk te Laren, ca. 1900.

Redactioneel

Gruwelijke gebeurtenissen zijn van alle tijden. Denk aan de vele oorlogen. Eén wordt er vaak niet genoemd, de Zuid-Afrikaanse oorlog van 1899-1902, al kwamen er enkele duizenden vluchtelingen, uitgezette Nederlanders en gevluchte Boeren naar Nederland. Gerrit Schutte belicht in zijn artikel de opvang van een aantal van hen tussen Vecht en Eem. Gedachten aan de oorlog in Oekraïne dringen zich op.

Van vreedzame aard is de bijdrage van onze redacteur archeologie, Sander Koopman. Hij heeft inzage gekregen in een recent beschikbaar gekomen particulier archief van amateurgeoloog Lucas Hofland, naamgever aan het museum in Laren. Daaruit komt naar voren dat Hofland over zijn waarnemingen in talloze Nederlandse zandgroeven met bekende geologen heeft gecorrespondeerd en hij bij die professionele vakgenoten in hoog aanzien stond.

Nieuwsgierigheid kan nopen tot onderzoek, zo blijkt uit het artikel van Nel Hoogmoed en Gerrit Pas. In de tentoonstelling 'Krakend Koud – Winter in het Gooi' in het *Huizer Museum* zagen zij een anoniem schilderij van een meisje dat drie vrouwen op het strand op iets wil attenderen. Zij begonnen een zoektocht naar de onbekende kunstenaar, de context van het werk en ontdekten uiteindelijk het geheim van het schilderij.

Aan monumenten kan niet zomaar iets worden veranderd. Dus hoe kan het streven naar energiebesparing worden bereikt zonder het unieke karakter van een gebouw aan te tasten? Om dat te onderzoeken organiseerde het Willem de Zwijger College samen met de Stichting Omgevingseducatie een werkweek onder het motto 'Gooise Meren klaar voor de toekomst' waarin vier tweede klassen voorstellen deden voor de verduurzaming van vier gebouwen in Bussum. Oud-leerling van het Willem, Hans Hoes, doet hiervan verslag.

Na de digitalisering van het archief van *Huis Drakestein* houdt Jaap Groeneveld zich opnieuw bezig met de geschiedenis van De Vuursche. In de eerste van drie afleveringen beperkt hij zich tot de periode van vóór 1630 en poogt hij op basis van archiefonderzoek leemten te vullen en enkele misvattingen recht te zetten.

Jeltsje Boersma vertelt het verhaal over de afbeelding van de ananas met rupsen en vlinders op de omslag van dit nummer. Maar vooral het levensverhaal van de botanische schilderes, Maria Sibylla Merian, en de kweekster van exotische planten, Agnes Block. Ze werden bij elkaar gebracht doordat Merian afbeeldingen maakte van de bijzondere plantencollecties van Block.

Ook in dit nummer ontbreken boekbesprekingen niet. Zowel het boek over ansichtkaarten van de Vechtstreek als dat over de Johanneskerk in Laren (1521-2021), verdienen een uitgebreide bespreking in TVE.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier.

Joris Cammelbeek

Voor de **inhoudsopgave** zie de achterzijde van de omslag.

Afbeelding omslag:

Ananas met rupsen en vlinders uit het 'Surinameboek' (1705) van Maria Sibylla Merian.

©TVE 2023

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Een tehuis voor ontsnapte Boerenstrijders

Een vergeten periode in de geschiedenis van Weesp

Gerrit Schutte

Nu Nederland tienduizenden Oekraïense vluchtelingen heeft ontvangen, ontsnapt aan het oorlogsgeweld dat hun land vernielt, gaan de gedachten uit naar de vele golven van vluchtelingen en hun opvang in de afgelopen eeuwen. Eén oorlog die in dat rijtje gewoonlijk niet wordt genoemd, is de Zuid-Afrikaanse oorlog van 1899-1902. Toch raakte die Nederland toen diep, al kwamen er slechts enkele duizenden vluchtelingen, uitgezette Nederlanders en gevluchte Boeren naar ons land. Een aantal van hen werden tussen Vecht en Eem warm opgevangen.

De voorgeschiedenis

Nederlands betrokkenheid bij die oorlog in Zuid-Afrika heeft een lange voorgeschiedenis. De Verenigde Oostindische Compagnie had in 1652 aan de Tafelbaai een maritiem steunpunt aangelegd, dat in de loop van anderhalve eeuw uitgroeide tot de uitgebreide, multiculturele Nederlandse samenleving Kaapkolonie. Het Weens Congres van de leiders van de Europese staten, dat orde en rust moest brengen in de verwoesting en chaos die de Franse Revolutie en Napoleon Bonaparte nalieten, kende in 1814 de Kaapkolonie blijvend toe aan Engeland, dat het van 1795 tot 1802 en na 1806 al had beheerd. Het betekende een snelle invoering van een Engels bestuur en wetgeving alsmede de inlijving in het economische stelsel van het Britse Imperium. Een duidelijk proces van verengelsing, in taal en gewoonten. Er waren aan het begin enkele machteloze proteststemmen, maar pas toen de uitwerking steeds duidelijker werd, kreeg het protest vorm.

In 1835 en volgende jaren verlieten duizenden Hollands-Afrikaanse grensboeren met hun vrouwen, kinderen, bedienden en vee de kolonie: de Grote Trek. Zij stichtten in de wijde ruimten van zuidelijk Afrika de Boe-

renrepublieken Natalia, Oranje Vrijstaat en Zuid-Afrikaansche Republiek (Transvaal). Die waren Nederlands in taal en cultuur. Maar Natalia werd al na een paar jaren door Engeland onderworpen, in de jaren 1850 moest de Oranje Vrijstaat de diamant-rijke districten afstaan en Transvaal werd in 1876 geannexeerd.

Vergeten en herkennen

Nederland legde zich in 1814 neer bij het verlies van de Kaap en vergat het vervolgens grotendeels, druk bezig met de eigen problemen (de economie, de eenwording met de Zuidelijke Nederlanden eerst en de Belgische opstand daarna, het koloniaal bezit in de Oost). Verhalen over de Grote Trek en de strijd met de Zoeloes, de ontwikkelingen in Natal, de vraag naar onderwijzers, dominees en bestuursambtenaren vanuit Vrijstaat en Transvaal brachten in de jaren 1840 wel enig contact, maar de betrokkenheid bij de verre achterneven onder de zuidersterren was bescheiden.

Dat veranderde echter radicaal, toen eind 1880 de Transvaalse Boeren hun zelfstandigheid hernamen en in 1881 bij Laingsnek en op Amajuba de Britse soldaten vernederend versloegen. Bewondering en Boerenliefde voor

Boeren-aanvoerders 1901. Middelste rij, tweede van links: Du Plessis (L. Penning, *De oorlog in Zuid-Afrika* (1901) II, 449).

de hervonden stamverwanten golfd en door Nederland. Er werden dan ook direct hulpacties ondernomen – een medische hulpgroep was echter nog op zee, toen Engeland al een wapenstilstand vroeg en bereid was om Transvaals zelfbestuur te aanvaarden. De Nederlandse wens om te helpen werd door Transvaal verwelkomd: president Paul Kruger wilde zijn land ontwikkelen met name met behulp van Nederlandse ambtenaren, onderwijzers en spoorwegmensen. Die Nederlanders spraken dezelfde taal als de Transvalers en zij waren anti-Engels.¹

Het negentiende-eeuwse Nederland wist zich afhankelijk van steun van Engeland tegenover de grootmachten Frankrijk en Pruisen, ook ten aanzien van de koloniën overzee. Dat werd anders toen het Nederlandse nationale zelfvertrouwen toenam door de modernisering en economische opbloei in de laatste decennia van de negentiende eeuw. De mensen genoten nu van de verhalen over de Gouden Eeuw en de roemruchte Engelse zeeoorlogen. Zij juichten daarom om de overwinningen van de ‘neven’ in Transvaal, stamverwanten immers, mede-afstammelingen van de geuzen, de Trompen en De Ruyters.

Nieuw Nederland

Er vestigden zich in de jaren na 1880 vijf- à zesduizend Nederlanders in de Transvaal. De ambtenarij, de scholen en de preekstoelen raakten vol Hollanders, terwijl na 1887 een Nederlandsche Zuid-Afrikaansche Spoorweg-Maatschappij de infrastructuur van het land moderniseerde, tegelijkertijd met de goudmijnindustrie bij Barberton en aan de Witwatersrand. Transvaal was bezig een Nieuw Nederland te worden, vonden de Nederlanders.²

Het onafhankelijke Transvaal zat het ideaal van de Engelse imperialisten, een Brits imperium in Afrika *from Cape to Cairo*, in de weg. Transvaal gaf de binnenstromende Uitlanders, mijnarbeiders vooral, het burgerschap pas, nadat ze echt geworteld waren uit angst dat zij anders het land van de stichters zouden overnemen. Dat ergerde de mijnbazen in Johannesburg, zij wilden juist af van de ‘achterlijke’ Boeren met hun wetgeving. C.J. Rhodes, eerste minister van de Kaapkolonie en eigenaar van Rhodesia, liet L.S. Jameson op 27 december 1895 zijn zetbaas daar, met een legertje personeelsleden Transvaal binnenvallen. Dat zou het sein moeten worden voor een opstand in Johannesburg tegen de regering van Paul Kruger. Het werd echter een fiasco, want de Boeren namen de mijnbazen en Jameson ijlings gevangen. De Engelse druk werd desondanks steeds sterker en toegevingen hielpen niet. Terwijl tienduizenden extra Engelsen soldaten onderweg waren naar Zuid-Afrika, verklaarden de Boerenrepublieken op 11 oktober 1899 Engeland de oorlog.³

De Zuid-Afrikaanse oorlog

De Nederlandse bevolking stond pal achter de Boeren. Zij kreeg wel een bittere pil te slikken. Het Hollandercorps (vrijwilligers van in Transvaal gevestigde Nederlanders) werd bij

een van de eerste gevechten vernietigd, met veel doden, gewonden en krijgsgevangenen als gevolg. Het versterkte wel de afschuw jegens Engeland door verhalen over het afmaken van gewonde tegenstanders door de Engelse lanseniers. Bovendien presteerden de Boerencommando's elders de eerste maanden buitengewoon goed. Dat versterkte de wil van de Nederlanders om de Boeren te helpen en te steunen. Dit werd niet minder, toen het Engelse leger de overmacht in de strijd kreeg en medio 1900 de Vrijstaat en Transvaal onderworpen verklaarden. De Boeren antwoordden met een guerrilla, waarop de Engelsen de tactiek van de verschroeide aarde gingen toepassen. Zij vernielden de boerderijen, brachten de vrouwen, kinderen en zwarte medewerkers bijeen in 'concentratie'-kampen en zetten gevangen strijders in krijgsgevangenkampen op de Bermuda's, St. Helena, Ceylon (Sri Lanka) en in India aan de voet van de Himalaya.⁴

In allerlei landen organiseerden pro-Boerenorganisaties protestacties en steunverklaringen. Vanuit Dordrecht verspreidde een speciaal persbureau internationaal informatie om het gecensureerde Britse propagandistische nieuws te weerleggen. Nederland had een grote rol in de wereldwijde propaganda voor de Boeren. Het Transvaalse gezantschap was gevestigd in Brussel, het consulaat-generaal van de Oranje Vrijstaat in De Haag, beide onder leiding van Nederlanders, gezant dr. W.J. Leyds en consul dr. H.P.N. Muller. Bovendien was Nederland het ballingsoord van Paul Kruger, hij verbleef in Utrecht en Hilversum.

Ook werd in Nederland veel geld ingezameld voor steun aan ballingen, de vrouwen en kinderen in de concentratiekampen en aan de mannen in de krijgsgevangenkampen. Gevluchte Boeren werden in Nederland als

helden opgevangen en hun verhalen stimuleerden de hulpvaardigheid. De NZAV (Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging, opgericht na de eerste Vrijheidsoorlog in 1881) zette een Oorlogsfonds op, dat veel steun verleende en coördineerde, tot meer dan anderhalf miljoen guldens (toenmalige guldens, en vergeet niet, dat Nederland toen slechts zes miljoen inwoners telde, terwijl arbeiders en modaal minimale inkomsten van enkele guldens per week hadden). Lokale comités verzonnen allerlei

De Boerenwinkel te Weesp in 1903, v.r.n.l. G.C. du Plessis, C. P. de Ronden (verder onbekend) (collectie Cijns 5c foto 3, archief Zuid-Afrikahuis Amsterdam).

acties: schoolsparen bijvoorbeeld, een halve cent per leerling per week. Geld dat eigenlijk bedoeld was voor verjaardagsfeestjes, werd gegeven en kinderspaarpotten werden geleegd. De opbrengst van tentoonstellingen, afscheidspreken en toespraken, verkopen van kunstwerken schonk men. Zelfs was er een 'Boerenwinkel' in Den Haag die houtsnijwerk en andere snuisterijen die de Boerestrijders op Bermuda hadden gemaakt, voor steun verkocht.⁵

Tussen Vecht en Eem

Evenals elders stonden de mensen tussen Vecht en Eem pal achter de Boeren. Er waren

op grotere plaatsen Boerensteuncomités die lezingen organiseerden en geld inzamelden, dat doorgegeven werd naar een van de landelijke organisaties zoals het Christelijk-Nationaal Boeren-Comité (CNBC) en de NZAV. De NZAV had afdelingen in Naarden en Bussum, met in 1900 42 en respectievelijk 59 leden: plaatselijke notabelen, mensen met naam en aanhang, dominees als F.W. Drijver en J.C. Voorduyn in Naarden, hoofden van scholen, notarissen, fabrikanten zoals L. F. Bendsdorp in Bussum.⁶ De kranten brachten iedere dag nieuws over de oorlog. Soms ook rapportages vanuit het oorlogsgebied zoals de *Nieuwe*

Engelsen het land waren uitgezet, ballingen en oud-strijders. In Amsterdam opende de NZAV een 'Afrikaansch Tehuis' op de Nieuwe Herengracht 143, waar in 1901 blijkens een foto 36 vluchtelingen verbleven; een aantal van hen maakte tournees met spreekbeurten. De bekendste balling, president Paul Kruger, woonde in Hilversum, eerst in *Casa Cara*, het pension van de dames Obbes aan de Jacob Pennweg 14, en later in huize *Djemnah* aan de Hoge Naarderweg 46, met zijn privé-secretaris, kleinzoon Frikkie Eloff, diens vrouw Magdalena Eloff-Guttman en hun twee kinderen, Krugers lijfknecht Happé, lijfarts Heymans, algemeen secretaris C. van Boeschoten en lijfwacht H. Bredell. Weinig bekend is dat ook Weesp een 'Afrikaner tehuis' had.

Weesp

Weesp kende een Boeren Steuncomité, verbonden aan het CNBC. Een foto in het boek *Weesp zoals fotograaf Boudewijn van den Bergh het zag toont het Weesper 'Boerencomité 1910', steuncomité voor de Boeren in Zuid-Afrika tijdens de oorlog tussen de Boerenrepublieken en het Engelsche Leger*. In *Weesp in oude ansichten* (1983) van G. Lindeboom staat een foto *Op de hoek van de Nieuwstraat en Kerkstraat de 'Boerenwinkel' van G.C. du Plessis uit Transvaal*.⁷ Een redacteur van het *Weesper Nieuws* schreef op 18 oktober 2006 over een foto waarop een gezelschap van veertien mensen staat, een aantal met mooie fietsen, *omstreeks 1900 achter het huis van Hoogstraat 42-43, in 1895 door de timmerman C.P. de Rondon in opdracht van Cornelis Philippus de Rondon voorzien van een nieuwe gevel, die in 1895 op de monumentenlijst werd geplaatst*. Een meisje op de foto was een dochter van De Rondon en *de twee mannen met hoeden rechts op de foto waren familieleden uit de boerenrepublieken Transvaal en/of Oranje Vrijstaat*. Daarna meldde de redacteur dat de eerste Boerenoorlog 1880-1881 was gewonnen en de tweede van 1894(!)-1902 was

G.C. du Plessis, terug in Zuid-Afrika, in 1910 (collectie Cijs 5d foto 4, archief Zuid-Afrikahuis Amsterdam).

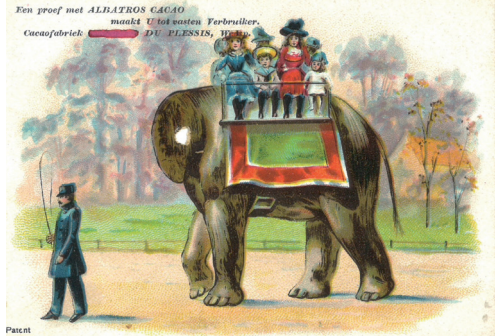
Amersfoortsche Courant die op 8 november 1899 een brief publiceerde van een Nederlandse jongeman die met twee vrienden als vrijwilligers vanuit Johannesburg naar het front bij Ladysmith reisden.

Er waren bijeenkomsten met sprekers, al spoedig mensen uit Zuid-Afrika zelf: spoorwegmensen en schoolmeesters die door de

verloren. Toen er diamant in Kimberley [werd gevonden] was het lot van de boeren bezegeld (de Oranje Vrijstaat had al in 1867 Kimberley moeten afstaan! GS). Heel Nederland stond achter de strijdbare 'boeren' en was erg anti-Engels. Waren de 'boeren' in Weesp vluchtelingen? Ik kan hierop geen antwoord geven. Wel leuk om te vermelden is dat er ook nog een heer Du Plessis komende uit Transvaal zich toch in Weesp vestigde en er een zaak begon in het pand waar later de firma Ruitenbeek zat. Deze [Du Plessis] verkocht allerlei zaken in zijn winkel. Een interessant, maar wel erg slordig en her en der foutief verslag.

Archiefmateriaal

Het archief van het Zuid-Afrikahuis in Amsterdam bewaart documentatie (brieven en foto's) over die Boerenstrijders in ballingschap in Weesp, dat in 1961 via bemiddeling ontvangen is van twee dochters van genoemde De Rondens.⁸ Tot die collectie behoort een vertaling van een artikel 'Ontvlucht' van Georges Virenque, in die tijd een bekende Franse schrijver. Dat artikel geeft de achtergrond van de Boerenstrijders die in 1901 in Weesp arriveerden. Virenque interviewde in Parijs een groepje van zeven Boerenstrijders. Zij behoorden tot een commando van vijfhonderd man dat aan het opdringende Engelse leger in Oost-Transvaal probeerde te ontsnappen, maar op 23 september 1900 enkele kilometers over de grens in Mozambique was beland en daar door de Portugezen gevangen werd genomen. Zij werden na een tijdje overgebracht naar Portugal en in een krijgsgevangenkamp in Peniche geplaatst, een havenstadje zo'n honderd kilometer noordwest van Lissabon. Op 17 november 1901 waren zij uit dat kamp gevlucht en reisden als een groepje handelaren via Madrid en Bordeaux naar Parijs. In Parijs voelden zij zich veilig genoeg om contact op te nemen met consul J. Pierson, die hen hielp naar Nederland te reizen. Virenque gaf een boeiend relaas, vol schandelijk optreden van de Engelsen en de

Reclame voor cacao, 1906 (collectie Cijs 5 foto 5, Zuid-Afrikahuis Amsterdam).

vernederende behandeling door de Portugezen, met honger en uitbuiting (zij moesten 'porti' betalen voor de hulp die de Nederlandse hulporganisaties zonden!).

De Weesper Boeren

Johan J. Theron was de woordvoerder van het zevental, dat verder bestond uit zijn jongere broers Abraham David Theron (22, arbeider) en Hendrik Willem Theron (18, arbeider) (de Therons waren volgens Virenque *neven van de beroemde commandant Danie Theron* van het befaamde Verkennerscorps, op 5 september 1900 gesneuveld). Vervolgens hun zwager J. de Klerk (de Clerk; 37, naar men zei voor de oorlog een rijke boer), Arie Weyers (24, machinist), Johannes Dingler (30, bakker) en Johannes Christiaan Buys (21, klerk, afkomstig uit de Kaapkolonie). De Therons kwamen uit Vrijheid, de 'hoofdstad' van de voormalige Nieuwe Republiek (1884), sinds 1888 deel van Transvaal; na 1902 behoorde deze tot Natal.

Johan Theron vertelde Virenque dat toen de oorlog begon, hun 72-jarige vader, een boer, vijf zoons naar het leger van generaal De la Rey stuurde; alleen de jongste, Hendrik (17 jaar oud) moest hem helpen op de boerderij. Die verstopte zich toen enige tijd later Engelse soldaten het erf opreden. Hij moest aanzien hoe zijn vader krijgsgevangen werd genomen en de boerderij geplunderd en in

brand gestoken werd, terwijl het gezin moest toekijken. De Engelsen namen de moeder en twee dochters mee naar de burens, waar hetzelfde ritueel zich voltrok, waarop de Theron en de buurvrouw met veertien kinderen werden overgelaten aan de willekeur der negers. Hendrik voegde zich bij zijn strijdende broers.⁹

Het zevental kwam eind november 1901 in Amsterdam aan. Hoogst waarschijnlijk werden zij opgevangen door het Afrikaansch Tehuis. Dat was veel te vol – een foto van de bewoners toont 36 personen. Johan Theron

De mensen van het Comité

Hun gastheer, Cornelis Philippus de Ronden (1859-1933), was evenals zijn vader en grootvader timmerman, een succesvol timmerman zelfs, zoals zijn imponerende woonhuis Hoogstraat 14 (nu 42) bewijst. Hij trouwde in 1884 met Jantje Dirks Jager (1862, uit Oldeberkoop, Ooststellingwerf, Friesland), die hij vermoedelijk heeft leren kennen, toen zij dienstbode was bij zijn tante Jannetje de Ronden, gehuwd met schipper Willem Pos (uit Loosdrecht) aan de Keizersgracht in Am-

Boeren Comité Weesp, v.l.n.r. W. Kuyper, C.P. de Ronden, Flipse, C.P. Plaat, B. van den Berg, Schijf, L. Moolhuizen, Bos (collectie Cijs 5b foto 2, archief Zuid-Afrikahuis Amsterdam).

vond woonruimte op Rozengracht 14 in Amsterdam, samen met G.C. du Plessis (die op die foto zit, over wie later meer). De zes anderen gingen in december 1901 naar Weesp, waar er vijf in huis kwamen bij de familie De Ronden aan de Hoogstraat, samen met een Hendrik Venter. J. de Klerk kreeg een ander, niet bekend, gastgezin. Overigens kwamen regelmatig andere Zuid-Afrikaanse ballingen op bezoek in huize De Ronden.

sterdam. Zij kregen van 1885 tot 1899 zeven kinderen. De familie De Ronden behoorde tot de (Christelijke Afgescheiden) Gereformeerde kerk.¹⁰

Bovenstaande foto van de Weesper fotograaf Boudewijn van den Bergh (zelf ook lid van het Comité) toont de leden van het Weesper Steuncomité. Deze hadden een aantal dingen gemeen: zij waren orthodox-protestant, behoorden tot de maatschappelijke midden-

klasse, waren meer of minder bekend in Weesp en voor een deel onderling verwant. Willem Kuyper was voorman van de protestantse arbeidersorganisatie Patrimonium (en later gemeenteraadslid); Andries Flipse was opzichter publieke Werken in Weesp; Cornelius Philippus Plaat timmerman, Jan Schijf rietdekker en Lucas Moolhuizen timmerman. De laatste in de rij, Pieter Bos, was schoolmeester, in 1900 gepatrieerd uit Pretoria waar hij in 1899-1900 actief was in het Hollander Corps en bewakingsfuncties in Pretoria had vervuld. Ook Andries Flipse had persoonlijke banden met Zuid-Afrika: zijn dochter Sara, in 1891 getrouwd met de onderwijzer J.F. Kastein, woonde sinds augustus 1898 in Lydenburg, Transvaal. Zij verbleef in 1901 in het concentratiekamp bij Middelburg (Transvaal), waar op 9 juli 1901 een 8-jarige zoontje overleed en later in dat jaar overleed een dochttertje van anderhalf in Durban, onderweg naar Nederland.¹¹

Hoogstraat 14 was dus zo'n half jaar lang een echt Afrikaner tehuis, voor het zestal logés en hun vrienden; het Boeren-Comité verzorgde hen van kleding en wat zij verder nodig hadden. Het gastgezin, de ouders maar ook de oudste kinderen, sprak met hen en deed van allerlei om de gasten het naar de zin te maken. Fietstochten in de omgeving bijvoorbeeld, op door het Comité gekochte fietsen, na een paar lesjes fietsen leren van een heuse Amsterdamse fietsrijlesschool. Het voornemen, 'terug te keeren naar hun land en te strijden, te blijven strijden',¹² is niet gerealiseerd, ook omdat na enige tijd van onderhandelen op 31 mei 1902 een vredesovereenkomst werd getekend.

Woonkamer van de familie De Ronden te Weesp, v.l.n.r. dochters De Ronden, C.P. de Ronden, Johan J. Theron, G.C. du Plessis (collectie Cijfs 5f foto 6, archief Zuid-Afrikahuis Amsterdam).

G.C. du Plessis

Strijd in Zuid-Afrika

Vermoedelijk via Johan Theron kwam ook zijn huisgenoot commandant G.C. du Plessis in Weesp terecht. Een van de foto's toont beide heren te midden van het gezin De Ronden (zie hierboven). George Coenraad du Plessis (*1861, weduwnaar, twee kinderen, die in Zuid-Afrika verbleven) kwam uit Baviaanskloof in het district Vryburg (het noordwesten van de Kaapkolonie, ingeklemd tussen Bechuana-land, Transvaal, Oranje Vrijstaat). Vryburg was de hoofdstad geweest van de kortstondige Republiek Stellaland, opgericht in 1882 en in 1885 ingelijfd bij de Engelse Kaapkolonie. Du Plessis was daar een bekend man en werd in 1893 gekozen tot commandant en in 1898 tot vrederechter. Als commandant voegde hij zich bij de Vrijstaatse commando's die begin van de oorlog via Vryburg oprukten naar Kimberley. Formeel was hij als onderdaan van koningin Victoria dus een 'Kaapse rebel'. Het lukte de Republikeinse commando's Kimberley te belegeren, maar bezetten was nog niet gelukt, toen

in november 1899 het Britse tegenoffensief begon met de bedoeling de belegering van Kimberley te beëindigen.¹³

In het eerste grote gevecht tussen beide legers, bij Belmont (23 november 1899), leidde De Plessis de rechterflank. De Engelsen dwongen de Boeren zich terug te trekken (waarna zij een goede positie innamen op de volgende berg). De Engelse verliezen waren groot: 54 gesneuvelden en 345 gewonden, tegenover vijftien gesneuvelde Boeren, dertig gewond en 36 krijgsgevangenen. Du Plessis nam ook deel aan de volgende gevechten te Graspan, Twee Riviere, Magersfontein (24 november tot 10 december 1899) en ook te Koedoes Berg (4-8 februari 1900) waar de Kaapse rebellen een belangrijke rol speelden. Het waren vernietigende nederlagen voor de Engelsen, maar het stopte hun opmars niet, de groeiende omvang van het Britse leger dwong de Boeren steeds terrein op te geven. Du Plessis nam niet alleen deel aan die gevechten, aan de hand van ter plaatse gemaakte aantekeningen beschreef hij ze wat later in *Die Buren in der Kapkolonie im Krieg mit England* (1902), een van de eerste autobiografische publicaties over de Zuid-Afrikaanse Oorlog.¹⁴

Balling in Europa

Wat Du Plessis na Koedoes Berg deed, is onzeker. Vermoedelijk behoorde hij tot het commando dat in februari en maart 1900 in de Kaapse districten Prieska, Upington en Kenhardt actief was en daarna uitweek naar Duits-Zuidwest-Afrika (nu Namibië). Met Andries de Wet, ook behorend tot dat Kaapse commando, verbleef hij in september 1900 in Engeland en daarna in Parijs als 'Afrikaansche deputatie'. Kennelijk waren ze ook actief met propaganda in Duitsland. Het duo De Wet-Du Plessis ging rond de jaarwisseling 1900-1901 uiteen. De Wet verbleef in Duitsland, kreeg op 29 juni en 1 juni heldenontvangsten in Brussel en Gent en reisde wat later in 1901 naar Duits-Zuidwest-Afrika om vandaar (tevergeefs) een kanaal op te zetten voor con-

tact met en bevoorrading van de strijdende Boerencommando's.¹⁵

Du Plessis ging naar Amsterdam en vond via het Afrikaansch Tehuis huisvesting aan de Rozengracht. Hij sprak her en der op propaganda-avonden, vaak samen met andere ballingen, zoals op 4 november 1901 in de Hervormde Kerk in Laren, waar naast Du Plessis ook het Transvaalse Volksraadslid O.J. Coetzee sprak. Du Plessis vertelde over gevechten waarin hij persoonlijk actief was, maar ook, dat zijn huis was verwoest en zijn vrouw en haar jonge kind van ellende waren gestorven. Coetzee sprak vervolgens over het vervoer van vrouwen en kinderen naar de concentratiekampen en hun leven daar. Ook zijn vrouw en acht kinderen waren nog in Afrika, zijn oudste zoon behoorde onder de strijders. Een paar weken later spraken beiden in Waalwijk, samen met de oprichter van de Nederlandse nederzetting in Suikerboschrand, J.H. Janson Jr. Du Plessis vertelde er over zijn oorlogservaringen van Kimberley tot de Vaalrivier. Hij bleef spreken, ook nog na de vredessluiting, zoals op een 'Afrikaner Bymekaer' toogdag op de *Alerdinck* in Laag Zuthem, waar hij door zware regen en hagelbuien op de paraplu's onverstaanbaar was.¹⁶

De Boerenwinkel

Du Plessis was er kennelijk niet de man naar om stil te zitten. Zijn bezoeken met Theron aan Weesp brachten hem blijkbaar tot de gedachte er een winkel te openen, in een pandje op de Nieuwstraat, hoek Kerkstraat. Het Weesper Boeren Comité liet zich naast de 'Boerenwinkel' door Van den Bergh fotograferen. De mensen in Weesp, gewend aan gespecificeerde winkeltjes, vonden de 'Boeren-winkel' maar vreemd: Du Plessis noemde zich drogist, maar hij verkocht allerlei andere zaken *Bijna de gehele zijmuur stond vol met artikelen die hij verkocht, van houtlijm, Haarlemmer olie, droespoeder, secatief* [siccatief, een droogmiddel], *slaolie, eau de cologne, tot raapolie toe en niet te vergeten borstelen en touwwerk.*

Maar hij verkocht ook suiker en snoep. Het was dus een echte Zuid-Afrikaanse Boerendorpswinkel. Een van de drogisterijmiddeltjes waarmee hij adverteerde: *Old African Remedy Asthmatiecuuro is het tot nog toe het eenigst afdoend middel tegen alle Keel-, Borst- en Longaandoeningen. Generaal Agent G.C. DU PLESSIS, Weesp. Verkrijgbaar te Heiloo bij G. Wilbrink.* Later (1906) verkocht hij zijn eigen merk chocolade!¹⁷

jonge dochtertje waren overleden, vermoedelijk in het concentratiekamp bij Vrijburg, dat een slechte naam had: 261 van de 674 bewoners stierven er. Ook kwamen zijn zoon en dochter uit zijn eerste huwelijk, George Coenraad Stegman (Vrijburg, 22 september 1891) en Elizabeth Maria (Vryburg, 1893) in februari 1903 naar Weesp.¹⁸

Het lijkt dat Du Plessis intussen kennis had gemaakt met een vrouw uit Oldeberkoop. Na-

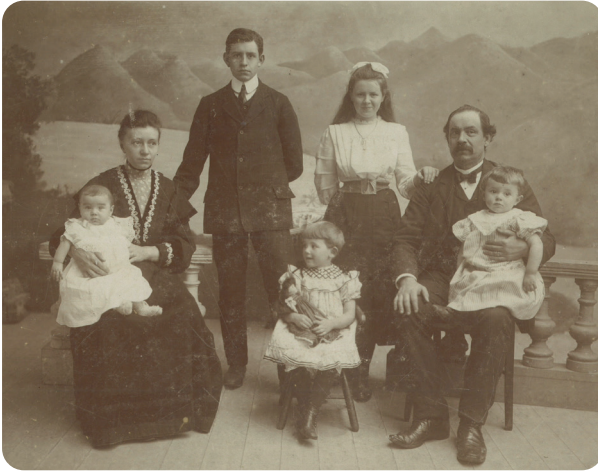

Het fietstochtje: het gezin De Ronden met Afrikaanse gasten (collectie Cijfs sj foto 9, archief Zuid-Afrikahuis Amsterdam).

Terugkeer naar Zuid-Afrika

De laatstgenoemde activiteiten gaven al aan, dat Du Plessis na de vredesovereenkomst van 31 mei 1902 in Nederland bleef. Voor hem als Kaapse rebel was terugkeer niet vanzelfsprekend. Toen bekend werd dat rebellen wel terug konden komen, maar dan op voorwaarde van het afleggen van een eed van trouw aan de Engelse koning, bleef toch onduidelijk of een proces wegens verrichte oorlogsactiviteiten hen wachtte. Dat ging Du Plessis kennelijk te ver, dan maar ballingschap, zoals oud-president Kruger. Du Plessis bezocht hem in mei 1903. Er was bovendien geen gezin dat hij terug verwachtte: zijn (tweede) vrouw, en hun

dat zij eerst een half jaar in Bussum had gewoond, trouwde hij op 9 november 1903 met de 29-jarige Hiltina Antonia Johanna Elizabeth van Dalen, geboren in Ooststellingwerf (waartoe Oldeberkoop behoort); C.P. de Ronden was hun getuige. Zij kregen mettertijd vijf kinderen. Du Plessis ging met zijn gezin pas in 1910 terug naar Zuid-Afrika, nadat dit land zelfbestuur had verworven en de voormalige Transvaalse commandant-generaal van de Zuid-Afrikaanse Republiek Louis Botha minister-president van de Unie van Zuid-Afrika was geworden. Het Oorlogsfonds van de NZAV verleende financiële hulp voor de reiskosten en op 29 oktober 1910 stapten zij in

G.C. du Plessis en Betty du Plessis-van Dalen en hun drie kinderen; staande G.C. junior en Elizabeth Maria du Plessis (collectie Cijs sj foto 10, Zuid-Afrikahuis Amsterdam).

Southampton op de boot die hen naar Zuid-Afrika bracht.¹⁹

Na de vrede

Nadat op 31 mei 1902 de strijd in Zuid-Afrika beëindigd was, konden de gasten van de familie De Ronden ernaar terug. Wanneer precies is niet bekend. Johan Theron bijvoorbeeld schreef op 19 maart 1902 vanuit een hotel in Remoulins brieven aan mevrouw De Ronden-Jager en aan haar oudste dochter Agniesa. Blijkbaar was hij betrokken bij de Pro-Boerbeweging in Frankrijk, want hij vertelde over een bijeenkomst ervan. Maar op 10 oktober 1902, de verjaardag van president Kruger, zat hij in de Utrechtse Domkerk waar de Boerengeneraals ontvangen werden.

De Weesper Boeren lieten de familie De Ronden wel weten, waar zij terecht waren gekomen. Abraham Theron stuurde een ansichtkaart met een typische ossenwagen, Hendrik Theron stuurde in 1903, 1904 en 1905 ansichtkaarten en briefjes aan Agniesa de Ronden. Hij schreef haar over zijn zwerftochten langs familieleden om werk, maar

ook over zijn plannen een echte Afrikaner vrouw te trouwen. Johan Theron schreef eveneens naar Weesp (1905). Met Du Plessis bleef het gezin De Ronden na 1910 nog lang in contact, het kreeg foto's van Du Plessis en zijn gezin. Hij was drogist in Johannesburg geworden, waar hij op 18 april 1926 in het *General Hospital* overleed, in aanwezigheid van zijn oudste zoon. Volgens de officiële *Death Notice* woonde hij toen in Rustenburg, als 'Tobacco expert'; hij liet aan zijn vrouw en zeven kinderen een testament na, *movable* en *immovable property* van meer dan 300 *Pond Sterling* (de belastinggrens). Betty du Plessis-van Dalen leefde ergens in Pretoria in een rusthuis, wisten de dames De Ronden in 1961, maar het adres hadden zij niet meer. Betty overleed inderdaad in Pretoria, op 8 mei 1962.²⁰

In 1951 bracht de Afrikaner taalkundige dr. D.B. Bosman, ambassadeur van de Unie van Zuid-Afrika in Nederland, een ambtelijk bezoek aan Weesp. De burgemeester ontving Bosman en zijn vrouw gastvrij, maar geen van hen wist kennelijk van de Weesper gastvrijheid voor de gevluchte Boeren, een halve eeuw eerder.²¹

Noten

1. G.J. Schutte, *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie*. Franeker 1986.
2. G.J. Schutte. *De Hollanders in Krugers Republiek, 1884-1899*. Pretoria 1968; Martin Bossenbroek, *Holland op zijn breedst. Indië en Zuid-Afrika in de Nederlandse cultuur omstreeks 1900*. Amsterdam 1996.
3. Martin Bossenbroek, *De Boerenoorlog*. Amsterdam 2012.
4. Fransjohan Pretorius, *Verskroeiide aarde*. Kaapstad 2001; Albert Grundlingh en Bill Nasson, *Die oorlog kom huis toe. Vroue en gesinne in die Anglo-Boereoorlog*. Kaapstad 2013.
5. *Het Nieuws van de Dag* van 12-5-1902.

6. Jaarverslag *Nederlands Zuid-Afrikaansche Vereeniging* 1900. Amsterdam 1901.
7. <https://boudewijnboundary.home.blog/2020/20/01/gekleurde-fotos-van-zoals-fotograaf-boudewijn-van-den-bergh-het-zag/8/> no 127; G. Lindeboom, *Weesp in oude ansichten*. Zaltbommel 1983, pag. 132.
8. Zuid-Afrika Huis, Keizersgracht 141, Amsterdam. Archief, Collectie 124 Dames de Ronden, 1901-1910: inv.nr 1 A. Cijs aan K.E.O. von Bose, administrateur ZASM, Amsterdam 21 januari 1961. De bedoelde dochters waren Agnisa (*6-3-1885) en Jannetje (*11-2-1893) de Ronden.
9. O.J.O. Ferreira, *Viva os Boers! Boeregeïnterneerdes in Portugal tydens die Anglo Boeroorlog 1899-1902*. Pretoria 1994, p. 150, personalia in de bijlage; Charles de Klerk, 37, gehuwd, veehandelaar.
10. Vader: Cornelis de Ronden (21-12-1826 – 10-5-1921), 1865 getrouwd met Agnise van Asselt (1827-1908); grootvader: Barend de Ronden (1793-1860), getrouwd met Johanna Gesina Gude; Antje Dirks Jager: GA Amsterdam. Archief 5000/1825 Bevolkingsregister.
11. Chris Schoeman, *Broers in die stryd*. Kaapstad 2011; Sara Flipse (Middelburg 1869-27.6.1932 Weesp), huwelijk 10.9.1891 met Johan Frederik Kastein, onderwijzer in Wormerveer, in 1897 door de NZAV (Fonds Hollands Onderwijs in Zuid-Afrika) uitgezonden naar Transvaal, onderwijzer in Lijdenburg. J. Ploeger, *Onderwys en onderwysbeleid in die Suid-Afrikaanse Republiek onder ds. S.J. du Toit en dr. N. Mansvelt, 1881-1900*. Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis; 1952 I, p. 303-304.
12. Ferreira, *Viva os Boers!*, p. 151.
13. George Coenraad du Plessis (*22 april 1861, Heidelberg, Kaapkolonie), gehuwd a. 18-2-1883 Hester Jacoba Christina Fick (overleden april 1897, vijf kinderen, van wie drie voor 1897 overleden; b.1-10-1898 Vrijburg Cornelia Maria Adriana van der Walt (overleden 27-6-1900, met een kind). Vergelijk Gert J.J. du Plessis, *Familienavorsing (Sutherland en ander areas)* I (19 augustus 2021).
14. A. de Wet, H. van Doornik, G.C. du Plessis, *Die Buren in der Kapkolonie im Krieg mit England*. München 1902, p. 17-18. J.H. Breytenbach, *Die geskiedenis vna de Tweede Vryheidsoorlog in Zuid-Afrika, 1899-1902*. Pretoria 1971 II, pag. 34-35. Mede gebaseerd op de bijdragen van Du Plessis in *Die Buren*.
15. Een interview met Du Plessis in Londen in de *Goudsche Courant* van 14-9-1900; De Wet in Zuidwest-Afrika: W.M.A. Wolmarans, lid officiële Deputatie, 10-1-1902.
16. *Amersfoortsche Courant* van 14-3-1901; Verslag NH Kerk Laren; *De Echo van het Zuiden* 24-11-1901; *Het Nieuws van den Dag* 12-5-1902.
17. GAW 030-01 bevolkingsregister 1061 (1895-1915) Inv. nr 9, Toegang 1202 inv. 490 p.89) vestiging van G.C. du Plessis in Weesp 30 October 1900 (moet zijn 1901). Als beroep gaf hij op: drogist; advertentie: *Alkmaarsche Courant* 2 januari 1909.
18. Bezoek aan Kruger: *Dagboek van H.C. Bredell 1900-1904*. Pretoria 1973, p. 96. Gemeente Weesp, bevolkingsregister. Oud-archief nr 9. Toegang 1202 inv. 490 p.89 George Coenraad, Vrijburg 22 september 1891 [- 29-8-1949] en Elizabeth Maria Francina, Vrijburg 22 september [sic] 1895, ingekomen 19 februari 1903.
19. ZAH, Collectie De Ronden: Johan J. Theron aan Agniesa de Ronden, Remoulins 19 maart 1902 : 'Hoe gaat het met den Vriend duplissis, heef hij als weder Leesingen gehouden en de nabijheid van Olderberkoop, of waar is hij?'; Betty van Dalen was geboren 11 maart 1874 in gemeente Ooststellingwerf; het huwelijk vond plaats in Zuidwolde (Dr.), waar haar vader schoolmeester was. Steun voor terugreis: ZAH, NZAV III inv. nr 108: G.C. du Plessis aan Hoofdbestuur NZAV, Weesp 15 Oct. 1910.
20. Collectie De Ronden; in een lijst van diverse onderdragen die gezant dr. W.J. Leyds 1900-1902 uitbetaalde, staat: 20-6-1902 f 600 aan J. Theron. Onbekend is of dit de Weesper balling was (National Archives, Pretoria, Leyds Archief 317 Legger G 1511 (Speciale Boekhouding); overlijden G.C. du Plessis: Civil registration (Death Notices) SA 1869-1939, 1226 (Familysearch.org), ook Gert du Plessis, *Familienavorsing (Sutherland en ander areas)*.
21. *Nieuwe Weesper* van 17 augustus 1951.

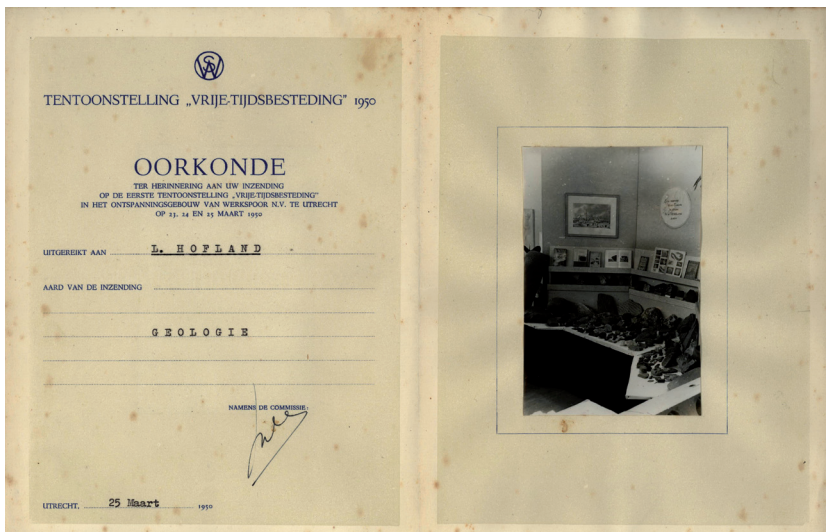
DR. G.J. SCHUTTE is emeritus-hoogleraar geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme aan de Vrije Universiteit Amsterdam en oud-voorzitter van de NZAV.

Een leven in de zandgroeven

Het werk van amateurgeoloog Lucas Hofland (1)

Sander Koopman

In 2022 bestaat het Geologisch Museum Hofland vijftig jaar. Het museum is genoemd naar Lucas Hofland (1899-1969), amateurgeoloog uit Maartensdijk. Minder bekend is dat hij, naast het verzamelen van stenen, ook vele geologische onderzoeken heeft gedaan in talloze Nederlandse zandgroeven. Ook heeft hij over zijn waarnemingen gecorrespondeerd met bekende Nederlandse geologen, waaruit blijkt dat Hofland bij zijn professionele vakgenoten in hoog aanzien stond. Een recent beschikbaar gekomen particulier archief van Hofland maakt het mogelijk deze facetten uitgebreid te belichten.

Oorkonde tentoonstelling 'Vrije-tijdsbesteding' 1950. Werkspoor, Utrecht.

Enkele biografische gegevens¹

Lucas Hofland werd geboren in Haarlem op 24 december 1899 als zoon van Jan Hofland en Maria Ofman. Hij volgde de ambachtsschool en daarna de burgeravondschoon. Hij kwam te wonen in Maartensdijk. Op 31 maart 1934 trad hij in het huwelijk met Giltje Cats uit Franeker. De eerste decennia van het huwelijk moeten voor hen zwaar zijn geweest, want in deze periode verloren zij twee kinderen: Bijke

Maria Hofland in 1939 (leeftijd onbekend) en Marinus Hofland in 1945 (slechts vijf maanden oud). Uiteindelijk kregen ze twee zonen (P. F. Hofland en R.J. Hofland), van wie er één (P.F.) naar Canada is verhuisd.

Later kon het echtpaar Hofland meer van het leven genieten. Getuige daarvan is een uitgebreid verslag van een bijzondere vakantie naar Israël die ze ondernomen hebben, vermoedelijk rond 1960 (Hofland, z.j.). Deze reis was Hofland en zijn vrouw aangeboden,

omdat zij in de oorlog meerdere joodse kinderen het leven hadden gered door dezen bij hen te laten onderduiken. Dit moet een bijzondere prestatie zijn geweest, want tijdens hun reis kregen zij zelfs de toenmalige president van Israël, Salma Shazar, te spreken.

Zijn werkzame leven bracht Hofland door bij de firma Werkspoor in Utrecht, eerst als bankwerker en later als afschrijver en werkmeester. Van 1945 tot 1953 was hij de voorzitter van de Fabrieksraad. Zijn belangstelling voor de geologie ontging ook zijn collega's niet, want in 1950 ontving Hofland een oorkonde voor zijn inzending met onderwerp 'Geologie' op de tentoonstelling 'Vrijetijdsbesteding' van Werkspoor. Hofland bleef aan Werkspoor verbonden tot aan zijn pensionering in december 1964. Daarna bleef Hofland zeer actief op het gebied van de geologie, onder meer door zijn kennismaking met en uiteindelijk het lidmaatschap van de NIVON-werkgroep Geologie.

Publicaties en archief van Lucas Hofland

De documentaire nalatenschap van Hofland is veelzijdig, enerzijds zijn er openbare publicaties en anderzijds archiefstukken. Zijn openbare (tegenwoordig bijna allemaal via Internet ontsloten) publicaties betreffen 27 artikelen over geologische onderwerpen, verschenen in de periode 1948-1970. Het grootste deel van deze artikelen is gepubliceerd in *Grondboor & Hamer*, het orgaan van de NGV (Nederlandse Geologische Vereniging). Voorts zijn artikelen van Hofland verschenen in *Westerheem*, tijdschrift KNAG en *Geologie en Mijnbouw*.

Al met al een omvangrijk oeuvre, zeker in

LIJST VAN OFFICIELE PUBLICATIES van L.H. HOFLAND

- 1948 Aeolisch of fluviatiel ? Publ. V v.d. Ned. Geol. Ver., p. 125-127.
 1949 Een belangrijke horizont. Publ. VII, N.G.V., p. 198-200.
 -- De Nederlandse windkeien en hun ouderdom. Tijdschr. Aardr.k. Gen. (2), 66, p. 264-269.
 1950 Diluviale bosbrandresten bij Amersfoort. Publ. IX, N.G.V., p. 120.
 -- Windkei-gepinzen. Publ. IX, N.G.V., p. 133-139.
 1952 Twee boringen te Zuilen. Geol. en Mijnb. (NS) 14, p. 247-248.
 1953 Boringen in en bij Utrecht. Publ. XIII, N.G.V., p. 253-255.
 -- Warvenklei onder IJmuiden. Publ. XIII, N.G.V., p. 271.
 1955 Een bijzonder erts als zwerfsteen. Grondboor & Hamer, p. 64.
 1956 Botskegels en hun verwanten, G. & H., p. 70-74.
 1956- Profielen in de Soesterduinen. G. & H.: p. 121-128 (I); p. 150-158
 1957 (II); p. 14-16 (III).
 1958 Grondijs, bodemijs en ijsbergen. G. & H., p. 188-194.
 -- Over klappers en sfero's. G. & H., p. 152-154.
 1959 Het grind van de Peelhorst. G. & H., p. 252-258; naschrift: p. 280.
 -- De zandgroeve van de kalkzandsteenfabriek "Rijdsbergen" te Huizen (Gooi). G. & H., p. 293-300.
 1962- Glaciale stuwung. G. & H.: p. 70-76 (I); p. 138-147 (II), p. 15-24
 1963 (III).
 1964 De oude rivierlopen. G. & H., p. 22-34.
 -- Windkeien en klimaat. G. & H., p. 96-109.
 1966 Millonsteen. G. & H., p. 216-223.
 1968 Meer over de oude rivierlopen naar en in Nederland. G. & H., p. 32-44.
 1969 Tussen Rijn-Maas en Schelde. G. & H., p. 1-16.
 -- De benen schaatsen. Westerheem, XVIII-3, p. 125-127.
 1970 Komlei, loess en stuwung in de Sparreboomseberg. G. & H., p. 145-147.

Officieuze verslagen

Enkele gegevens betreffende het Pleistoceen van Utrecht en het Gooi (ongedateerd; 5 pp., 1961).

Grindmonsters, genomen door van Straaten (1946), Maarleveld (1956) en Hofland, gegroepoerd volgens de methode-Hofland; benevens enige methoden van interpretatie en de resultaten daarvan (1963).

Map met figuren naar eigen veldwaarneming (tenminste verzonden naar univ. bibl. van Leiden, Utrecht, Amsterdam en (?) Groningen, en naar G.H.J. Ruegg)

Artikelen in het bedrijfsblad van Werkspoor.

Haarlem, 30 nov. 1979.

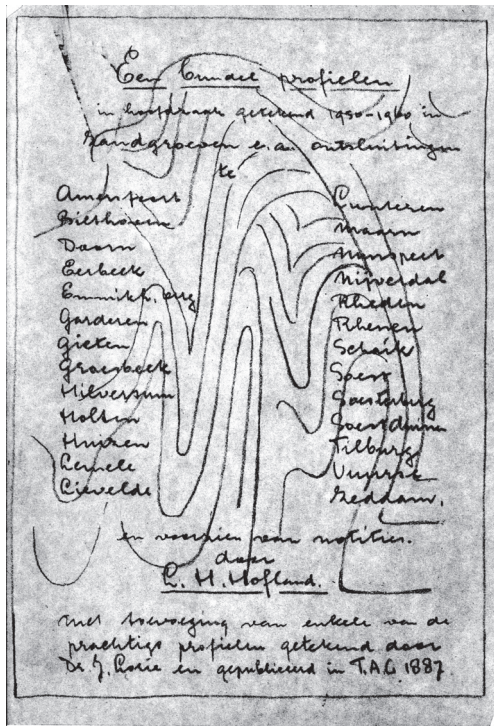
G.H.J. Ruegg
 G. & H. J. Ruegg.

Lijst van de publicaties van Lucas Hofland, opgesteld 30 november 1979 door drs. G.H.J. Ruegg (Archief Geologisch Museum Hofland).

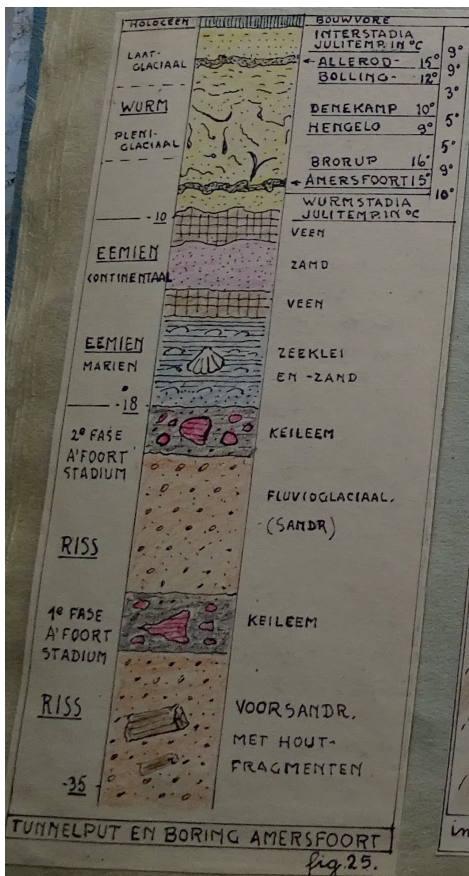
aanmerking nemend dat Hofland nooit formeel geschoold was op het gebied van de aardwetenschappen. Qua onderwerpen had hij een brede oriëntatie, maar het accent van zijn publicaties lag op de geologie rondom ijstijden. Archiefstukken van Hofland zijn aanwezig in het archief van het Geologisch Museum Hofland en in een begin 2021 beschikbaar gekomen archief uit de nalatenschap van mevrouw Hofland-Cats.

De inhoud van Hoflands archief is divers. Het bevat twee ongepubliceerde manuscripten, meerdere verslagen, tientallen profieltekeningen en schetsen van zandafgravingen, correspondentie met professionele geologen

en enkele persoonlijke documenten. De twee niet-gepubliceerde manuscripten² getuigen van Hoflands respect voor en brede kennis van de aarde en de natuur. Hij neemt de lezer mee op reis langs verschillende fysisch-geografische regio's van Nederland en vertelt op een beeldende manier over het ontstaan van het landschap. Hofland beschrijft vele soorten stenen en fossielen en verbindt dit met processen uit de grote geologie zoals vulkanisme, sedimentatie, bodemvorming en vele andere facetten.

Titelpagina van 'Een bundel profielen' van Lucas Hofland.

Profiel van een tunnelput en boring te Amersfoort tot 35 meter diepte, uit: 'Tot begrip van de Goois-Utrechtse heuvels en andere stuwwallen' (niet gepubliceerd verslag L. Hofland). Tekening L. Hofland (Archief Geologisch Museum Hofland).

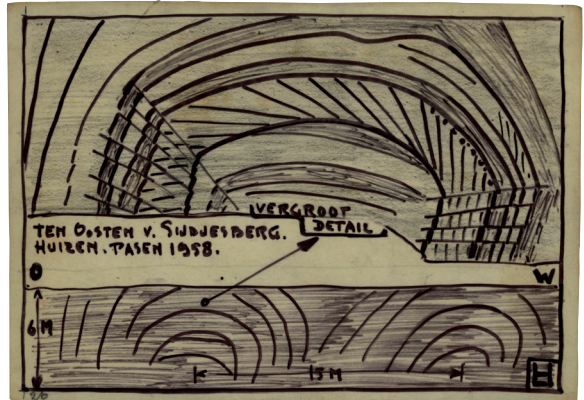
Een ware poëet

Soms toont Hofland zich een ware poëet, omdat hij op vloeiende wijze het aardkundige met het literaire verbindt. Zo luidt de aanhef van zijn ongetitelde opstel uit 1940 als volgt: GREBBEBERG, met droefenis overladen, ga jij voorop. Schoon lig je daar, steil ryzend uit de uiterwaarden, als wachter aan Rijn en Geldersche Vallei. En iets verderop in de tekst, reeds met een knipoog naar de geologie: Erger nog dan door een grift ten Oosten grieven de menschen je op je westerflank. Daar dringt een wijde groeve tot ver in je ingewand. Ze maken daar kalkzandsteen en bevrachten er schepen mee, die voorbijgaan op den blinkenden stroom aan je voet. Hofland doelt hier op de enorme zandgroeven van de kalkzandsteenfabrieken Vogelenzang en Leccius de Ridder, waarvoor grote delen van de Grebbeberg zijn afgegraven (Deys, 2002).

In de bundel *Van het onvergankelijke vergankelijke*, waarin ook gesteenten van de Gooise heide worden besproken: *Van uit het Gooi naar 't schoone dal van den Rijn, of naar het bergland aan de Roode Zee, of naar het hart van Afrika is maar een wip. Ik wil u het geheim van zulk een snelle reis verklappen, zodat u zich de kosten van een expeditie sparen kunt.* Op literaire wijze duidt Hofland erop, dat elke steen vanuit zijn genese en transport naar de vondstplek deel uitmaakt van het grote geologische verhaal waarin processen als plaattektoniek, vulkanisme en transport door bijvoorbeeld rivieren of ijs een rol spelen. Hierbij brengt het nader bestuderen van zo'n steen en het ontrafelen van het verhaal erachter de vinder denkbeeldig in heel andere werelden.

De verslagen in het archief hebben betrekking op zijn onderzoeken naar de stuwwal-landschappen. Zo gaat Hofland in zijn verslag *Tot begrip van de Goois-Utrechtse heuvels en de andere stuwwallen*, geïllustreerd met zo'n dertig eigenhandig getekende en ingekleurde illustraties, nader in op de ontstaansmechanismen van stuwwallen, de rol van het landijs en de fenomenen in de ondergrond die van deze stuwung getuigen. In het handgeschreven verslag *Een bundel profielen* zet hij al zijn geologische waarnemingen op een rij en presenteert ze op twee doorsneden: op fenomeen, met per fenomeen aangegeven in welke profielen dit is terug te vinden, en op vindplaats met per vindplaats de daar aangetroffen profielen beschreven.

Ook heeft Hofland uit-

Tekening van een profiel ten oosten van de Sibbesberg, Huizen, met door stuwung ontstane anticlinale structuren. Getekend tijdens de Paasdagen van 1958. Tekening Lucas Hofland.

gebreide verslagen geschreven over zijn onderzoeken in de groeve *Rijsbergen* bij Huizen en over geologische waarnemingen in het Gooi en Utrecht. Een markant onderdeel van zijn archief betreft de meer dan honderd profielen en tekeningen van zandgroeven. Hofland reisde heel midden-Nederland af op zoek naar ontsluitingen en maakte schetsen van de geologische structuren die hij tegenkwam in de groevewanden. Het leeuwendeel van deze tekeningen dateert uit de periode 1950-1960. Gezien het detailniveau en de afwerking van de tekeningen en in aanmerking nemend dat meerdere van zijn locaties op relatief grote afstand van zijn woonplaats Maartensdijk lagen moet deze bezigheid hem veel vrije tijd

Aanbiedingsbrief getekend door collega's ter gelegenheid van Hoflands pensionering bij Werkspoor. Tekenaar onbekend.

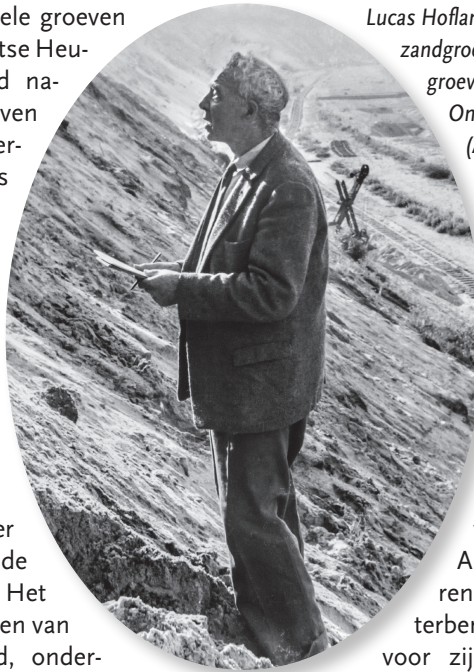
hebben gekost. Naast vele groeven in het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug bezocht Hofland namelijk onder meer groeven bij Nijverdal, de Lemelerberg en Zeddam. Soms werd er zelfs op feestdagen gewerkt, getuige zijn profiel in de omgeving van de *Sijsjesberg*, gedateerd Pasen 1958.

De correspondentie van Hofland omvat een aantal brieven van in die tijd bekende kwartairgeologen. Deze brieven gaan vooral over zijn waarnemingen en de interpretatie daarvan. Het betreft onder meer brieven van Edelman en Zonneveld, onderzoekers die een grote rol hebben gespeeld in het onderzoeken en beschrijven van het Nederlandse landschap en het ontstaan daarvan. Een bijzondere positie in Hoflands archief wordt ingenomen door de publicatie *Boekje bij de stenen in het Vorrinkhuis – Lage Vuursche*.³ Het bevat de tekst bij een cursus geologie die Hofland heeft verzorgd voor het NIVON. Ook in educatief opzicht liet Hofland zich dus niet onbetuigd.

In het archief vinden we ook nog enkele persoonlijke documenten. Bijvoorbeeld de oorkonde die aan Hofland werd uitgereikt voor zijn deelname aan de tentoonstelling 'Vrijtijdsbesteding' van Werkspoor in 1950, de handgetekende aanbiedingsbrief bij het boek dat hij van zijn collega's kreeg ter gelegenheid van zijn pensionering in 1964, en de advertentie vanwege zijn overlijden op 13 september 1969.

Geologische waarnemingen en onderzoek

Hofland deed zijn waarnemingen in de periode van 1928 tot rond 1960. Hij bestreek

Lucas Hofland op onderzoek in een zandgroeve, waarschijnlijk de groeve 'Rijsbergen' bij Huizen. Ongedateerd, fotograaf onbekend (Archief Geologisch Museum Hofland).

hierbij het hele gebied in midden-Nederland waar stuwwallen te vinden zijn. De meeste waarnemingen zijn echter gedaan in het Gooi en de noordelijke Utrechtse Heuvelrug. Plaatsen waar hij zeer veel heeft getekend zijn Amersfoort, Huizen, Laren, Hilversum, Soest, Soesterberg en Maarn. De bronnen voor zijn waarnemingen waren doorgaans zand- en grindgroeven die op grote schaal werden afgegraven. Juist in de decennia na de Tweede Wereldoorlog, en dus precies in de tijd dat Hofland op het hoogtepunt van zijn geologische loopbaan functioneerde, werd in het stuwwallengebied op vele plaatsen droog (boven de grondwaterspiegel) zand gewonnen. Dit zand kon namelijk vanwege de ligging boven de grondwaterspiegel eenvoudig worden afgegraven en was vanwege de slechte sortering zeer aantrekkelijk als grondstof in de bouw, bijvoorbeeld voor kalkzandsteen- of betonfabricage. In de decennia na 1970 kwamen er steeds meer protesten tegen de grootschalige aantasting van het landschap en daarom werden vele groeven gesloten.

Zandwinning verplaatste zich naar natte winning, bijvoorbeeld zandputten onder de grondwaterspiegel, in meren of in het riviereengebied. Hofland leefde daardoor precies in het juiste tijdperk. Slechts een enkele keer werkte hij met kleinschaligere ontsluitingen. Zo heeft hij in Bilthoven tekeningen gemaakt van de wand van een rioolsleuf en in de Soes-

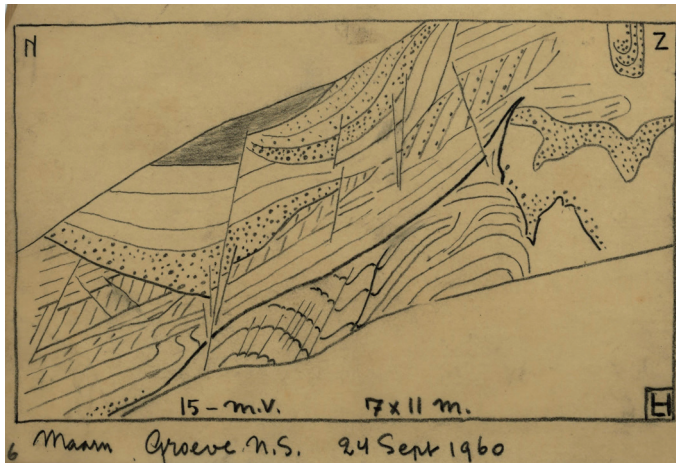
terduinen in 1952 samen met twee vrienden een gat gegraven om waarnemingen te doen – anno 2023 ondenkbaar midden in een natuurreservaat.

Vele details

Hofland ging bij zijn waarnemingen gedetailleerd te werk. Doorgaans tekende hij van een profiel verschillende versies. Eerst een globale potlood- of houtskoolschets, daarna versies die verder verfijnd en geïnk't werden. Sommige finale versies kleurde hij in, hierbij experimenterend met verschillende kleurstel-

kaartje intekende. Doorgaans voegde hij nog een handgeschreven interpretatie per profiel toe. Een deel van zijn profieltekeningen heeft Hofland gebruikt voor meer formele verslagen en voor zijn publicaties. Bijvoorbeeld zijn publicaties over glaciële stuwung zijn voorzien van tientallen miniatuurtjes waarin profielen met stuwingsverschijnselen van vele plekken in Nederland zijn weergegeven.

Hofland geeft er in zijn artikelen blijk van goed op de hoogte te zijn van de fundamentele inzichten die in de periode 1945-1970 in de wetenschap ontstonden over de dynamica van de glaciële stuwung, de effecten daarvan op sedimenten en de structuren zoals die uiteindelijk in de bodem ontstaan. Zo onderkent Hofland dat vooral de statische druk van het landijs bepalend is voor het ontstaan van stuwwallen, dat de afwisseling van fijnere en grovere lagen in de bodem een rol speelt bij het optreden van stuwung en dat de glaciële deformatie zowel bros als plastisch kan zijn (Hofland, 1963). Inzichten die in Hoflands tijd nog relatief nieuw waren en door onderzoeken uit de jaren 1980-1990 verder zouden worden bevestigd.

Tekening van een profiel in de zandgroeve (groeve NS) bij Maarn. 24 September 1960, niet gepubliceerd. Links: concept grotendeels in potlood. Rechts: geïnk'te en ingekleurde versie waarin veel meer details zijn aangebracht. Tekeningen Lucas Hofland.

lingen. Aspecten als sedimentaire gelaagdheid en postdepositionele fenomenen zoals vorstwiggen en deformatie door glaciële stuwung (bijvoorbeeld in de vorm van plooiën, op- en overschuivingen) gaf hij in zijn tekeningen nauwkeurig weer.

Hofland tekende ook vele bijzondere structuren op en gaf blijk van een goed gevoel voor detail. Van de meest bezochte locaties vervaardigde hij soms wel tientallen profielen, waarvan hij de ligging op een schetsmatig

Enige kanttekeningen

Hofland was een zeer getalenteerd tekenaar en onderzoeker, toch is er in zijn werk sprake van onvolkomenheden die hier niet onvermeld kunnen blijven. Zo is de meta-informatie bij zijn profielen niet altijd volledig en consistent, waardoor sommige profielen niet te dateren zijn of lastig te lokaliseren. In sommige profielen ontbreken een kompasrichting en een schaal- of lengteaanduiding. Dit bemoeilijkt de interpretatie voor diegenen die de profielen niet zelf in het veld hebben waar-

genomen. Voorts is de aanduiding van zijn waarnemingslocaties en profielen structureel onnauwkeurig. Hij volstond doorgaans met het noemen van de plaatsnaam en de naam van de groeve.

De locatiekaartjes die Hofland tekende waren zeer schetsmatig van aard en betroffen uitsluitend de contouren van de groeve, die echter later door verdere afgraving nogal eens

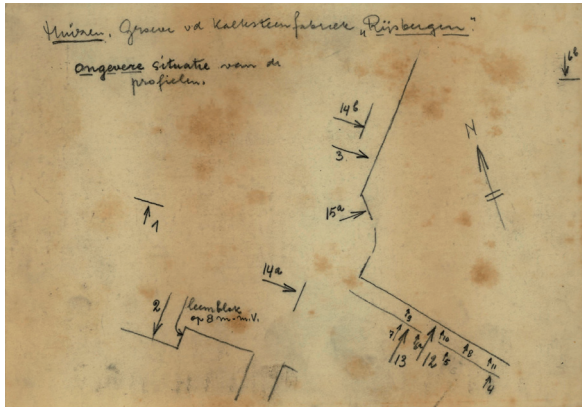
Vele van Hoflands waarnemingslocaties zijn tegenwoordig dan ook moeilijk terug te vinden. Voor een toekomstbestendige vastlegging van zijn waarnemingen had hij makkelijk gebruik kunnen maken van het RD-coördinatenstelsel en topografische kaarten, die ook in zijn tijd beschikbaar waren. Auteur dezes heeft echter niet kunnen achterhalen waarom Hofland deze middelen niet heeft

gebruikt. Voorts is een manco in zijn werk – voor zover tot nu toe bekend – het gebrek aan foto's van de profielen. Slechts van enkele ontsluitingen zijn foto's van Hofland gepubliceerd, bijvoorbeeld een foto van een groevewand te Rijsbergen en een foto van een gestoken profiel in de Soesterduinen. Een profiel heeft onvermijdelijk beperkingen in die zin dat het reeds een interpretatieslag door de tekenaar heeft ondergaan, waardoor details – die wellicht bij een latere interpretatie onverwachts van belang blijken te zijn – verloren zijn gegaan. Andersom

kunnen in het profiel juist details worden benadrukt die de tekenaar van belang vindt, maar die in een foto weinig opvallen. Idealiter worden in de publicatie dus beide media gebruikt.

Waarom Hofland nauwelijks gebruik maakte van fotografie, is onbekend, maar de in die tijd relatief hoge kosten van fotografie zullen allicht een rol hebben gespeeld. In samenhang hiermee moet genoemd worden dat hij bij het tekenen van zijn profielen bepaald geen uniforme beeldtaal hanteerde. Hofland gebruikte van profiel tot profiel verschillende kleuren, signaturen en symbolen, ook voor gelijksoortige fenomenen en structuren en ook bij onderzoek op dezelfde locatie. Dit bemoeilijkt de interpretatie van zijn profielen en de synthese over meerdere waarnemingslocaties.

Twee laatste punten van kritiek hebben betrekking op de geologische aspecten van Hoflands waarnemingen. In de jaren 1960 was voor Nederland reeds een lithostratigra-

Schetskaartje 'Ongeveere situatie van de profielen, groeve 'Rijsbergen' te Huizen. Ongedateerd, niet gepubliceerd. Tekening Lucas Hofland.

veranderden. Treffend is de volgende aanduiding die Hofland heeft geschreven op zijn situatieschets van groeve Rijsbergen: *ongeveere situatie van de profielen*.

Hoewel ten tijde van de waarnemingen wellicht voor de hand liggend, bleek deze werkwijze achteraf bepaald niet toekomstvast. Bijna alle groeven waar Hofland waarnemingen deed, zijn inmiddels onherkenbaar veranderd: de steile wanden zijn afgestort en geëgaliseerd, de groeveterreinen zijn begroeid geraakt, veelal tot natuurgebied omgevormd en in een bosrijke omgeving komen te liggen. Een enkele groeve is nadien zelfs volgestort met afval zoals de vroegere groeve *Ruttenberg* in Soest in de jaren 1980 (schr. med. P. Veen, 6-1-2021), en de namen van groeven verdwijnen langzamerhand uit het collectieve geheugen.

fische indeling beschikbaar (indeling van geologische afzettingen in formaties). Hij heeft deze indeling nooit gebruikt, terwijl dat juist meer eenheid en onderlinge vergelijkbaarheid in zijn waarnemingen had kunnen brengen. Tot slot is het Hoflands gebrek dat hij bij zijn waarnemingen in de gestuwde afzettingen nooit de hellings- en strekkingsrichting noteerde, waar bijvoorbeeld Maarleveld dat wel consequent deed. Een landelijke inventarisatie van deze richtingen, door waarnemingen in ontsluitingen in de stuwwallen, bleek in de jaren 1950 en daarna van groot belang voor de reconstructie van de landijsbedekking in Nederland en de fasen die daarin te onderscheiden zijn.

Contacten en correspondentie

Hofland voerde correspondentie met meerdere onderzoekers en instellingen. Bekende namen uit de Nederlandse geologische wereld in de decennia na de Tweede Wereldoorlog zijn hierin vertegenwoordigd, zoals dr. R. D. Crommelin, prof. dr. C.H. Edelman, prof. dr. J.I.S. Zonneveld en ing. J. G. Zandstra. Maar hij had ook contact met archeoloog (toen nog student, later dr.) J.A. Bakker en natuurkenner dr. Jac. P. Thijsse. Met Crommelin voerde Hofland een discussie over het verschil tussen eolische en fijnkorrelige fluviatile sedimenten. In een situatie zoals in het Gooi van belang voor de interpretatie van profielen, waarbij bijvoorbeeld fijnkorrelige fluvioglaciale afzettingen uit het Saalien op het oog lastig te onderscheiden zijn van eolisch afgezette dekzanden uit het Weichselien. Een vraagstuk dat ook nu nog speelt bij veldwaarnemingen. Crommelin kon hem dan ook niet van een definitief antwoord voorzien, blijkens zijn brief van 11 juni 1948 aan Hofland.

Een afwijkend standpunt

Hofland deinsde er niet voor terug om in wetenschappelijk opzicht een afwijkend standpunt in te nemen. Een goed voorbeeld

Vuursteen windkanter, herkenbaar aan de ribbe die in de lengterichting over de steen loopt. Vindplaats Meerweg te Bussum in dekzand op ongeveer 2,5 meter diepte, april 2017 (collectie en foto Sander Koopman).

hiervan treffen we aan in zijn correspondentie met prof. dr. Edelman in de tweede helft van 1947. Het discussiepunt betreft hier de ouderdom van de windkanter (syn. windkeien) in Nederland. Hofland verkeerde in de stellige overtuiging dat de Nederlandse windkeien grotendeels een Saalien ouderdom zouden hebben. Zo stelt hij in zijn artikel Windkei-gepeinzen (Hofland, 1950): *Van alle profielen met windkeien die ik bezag, was er geen enkel dat op beslist Würmglaciale⁴ vorming van de windkeien duidt.* Hofland was hier kennelijk eigenwijs, want Edelman had reeds eerder duidelijke twijfels uitgesproken over de stellingname van Hofland. Zo schrijft Edelman in zijn brief van 28 juni 1947: *Als voorbeeld neem ik uw beschouwing over de windkeien. U betoogt dat ze Riss-glaciaal zijn. Werk dit eens uit. Ik geloof dat u ongelijk hebt, maar u kunt het proberen.*

In de navolgende maanden maakte Hofland hier kennelijk vorderingen mee, maar hij slaagde er toch niet in om de eminente hoogleraar Edelman van zijn redeneringen te

Schetskaartje 'Ongeveere situatie van de profielen', groeve 'Rijsbergen' te Huizen. Ongedateerd, niet gepubliceerd. Tekening Lucas Hofland.

overtuigen. Want op 6 december 1947 schrijft Edelman aan Hofland: *Uw beschouwingen over het voorkomen van windkeien lijken mij waardevol. U moet echter zo veel moeite doen om te bewijzen, dat het verschijnsel van Risz-glaciale ouderdom is, dat het geheel toch niet erg overtuigend is.* Hofland hield echter voet bij stuk, getuige het in zijn publicatie van 1950 gestelde.

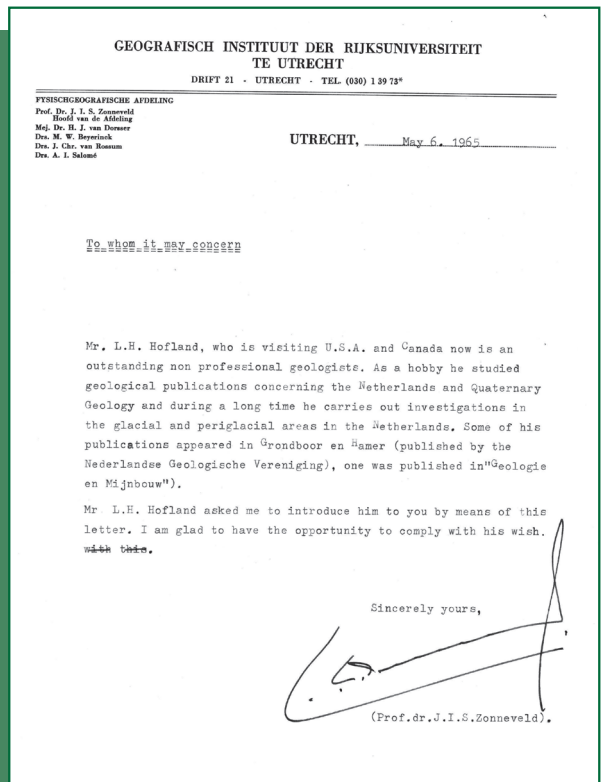
Uiteindelijk bleek dat Hofland het bij het verkeerde eind had! Hoewel er zeker windkeien van Saalien ouderdom voorkomen, blijken de Nederlandse windkeien toch grotendeels uit het Weichselien te dateren (zie b.v. Ording, 1995). Ook waarnemingen door de auteur hebben overtuigend aangetoond dat windkeien voor het grootste deel uit het Weichselien dateren. Zo blijkt een groot deel van de Blaricummerheide een fossiele *desert pavement* uit het Weichselien te zijn, die bezaaid ligt met windkanters (Koop-

Aanbevelingsbrief van prof. dr. J.I.S. Zonneveld 'To whom it may concern' – 6 mei 1965, over Lucas Hofland.

man & Pfeifer, 2012). En in meerdere bouwputten zijn keienvloertjes met windkanters aangetroffen dan wel ingesloten in het dekzand en de fluvioperiglaciale afzettingen, dan wel liggend op de top van de gestuwde afzettingen

Diverse verzoeken

Hofland schroomde ook niet om wetenschappers te benaderen met verzoeken. Exemplarisch daarvoor is een Engelstalige brief gedateerd 6 mei 1965 van prof. dr. J.I.S. Zonneveld van de Rijksuniversiteit Utrecht waarin hij Hofland aanbeveelt bij vakgenoten in de Verenigde Staten en Canada. Getuige deze brief was Hofland daar kennelijk op vakantie, maar helaas is daarvan verder niets overgeleverd in het archief. De woorden van Zonneveld liegen

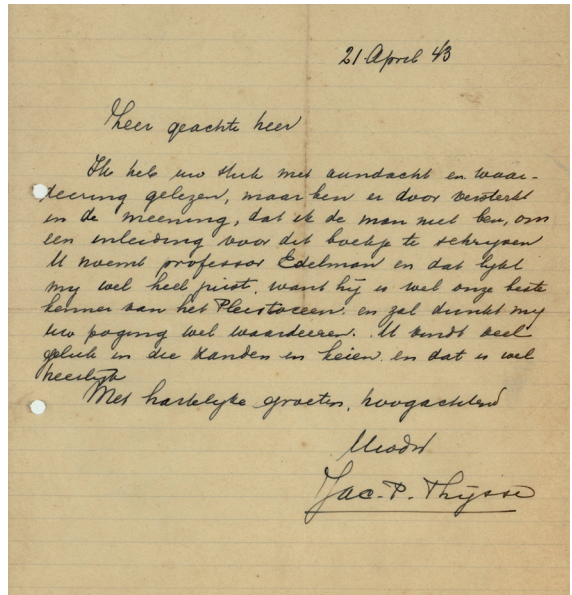

er niet om. Zo schrijft hij: *Mr. L.H. Hofland ... is an outstanding non professional geologist*, en even verderop stelt hij: *and during a long time he carries out investigations in the glacial and periglacial areas in The Netherlands*. Ook refereerde Zonneveld in de brief aan de vele publicaties die Hofland al op zijn naam had staan, waarvan *one was published in Geologie en Mijnbouw*, het gezaghebbende wetenschappelijke geologische tijdschrift van het KNGMG⁵. Hieruit blijkt wel dat Hofland het stadium van een 'normale amateur' inmiddels ontstegen was.

De laatste geoloog in dit rijtje van bekende namen met wie Hofland veel correspondentie voerde, was ing. J.G. Zandstra, begin jaren 1960 werkzaam als hoofdassistent bij de Geologische Stichting, de voorloper van de latere Rijks Geologische Dienst. Zandstra was een expert op het gebied van gesteenten en grindanalyses. Standaard grindonderzoeken van sedimentmonsters gingen en gaan uit van de fractie 2-20 mm. Door van deze fractie de aantalsverhoudingen tussen de verschillende gesteentesoorten te bepalen kan de herkomst van het sediment worden bepaald.

Hofland brak bij Zandstra een lans om ook grotere stenen (>20 mm) in zulke analyses te betrekken. Niet vreemd gezien zijn werkterrein, waarin zwerfstenen en zeer grove riviersedimenten voorkomen met stenen en keien erin. Hij schonk bij zijn onderzoeken ook aandacht aan de stenen en keien > 20 mm in de fluviatiele afzettingen, die in de professionele onderzoeken doorgaans weinig aandacht kregen, aldus Zandstra in zijn brief van 1 oktober 1958: *Buiten de (noordelijke) zwerfsteentellingen is juist deze grove fractie vrijwel nooit aangeraakt door het feit dat dit materiaal uit boringen niet voldoende omhoog wordt gebracht*. Hofland deed zijn waarnemingen in ontsluitingen en had daar dus geen last van. Hoewel vernieuwend, was het meenemen van grotere

stenen in de petrologische analyse volgens Zandstra geen noodzakelijke voorwaarde om de meeste sedimenten correct te kunnen interpreteren: *In zeer veel gevallen is het gebruik van de fractie 5-20, eventueel onderverdeeld, wél voldoende*. Ook gaat Zandstra in deze brief uitgebreid in op het reviewcommentaar dat

Brief van Jac. P. Thijssen aan Hofland, 21 april 1943.

hij heeft op een eerder ontvangen manuscript van Hofland. Tot slot weet ook Zandstra de wetenschappelijke prestaties van Hofland op waarde te schatten, want in zijn brief van 2 april 1964 aan Hofland schrijft hij: *Om mijn respect te betuigen voor uw onderzoek; het werk, daaraan verbonden, is niet mis! Uit eigen ervaring weet ik, hoeveel er aan vast zit. Maar de resultaten zijn een pleister op de wonde*.

Hofland had echter niet altijd succes met zijn verzoeken. Zo had hij aan dr. Jac. P. Thijssen gevraagd om een voorwoord te schrijven voor een van zijn publicaties. Thijssen bedankte hier echter vriendelijk voor. Niet verwonderlijk omdat Thijsses voornaamste aandachtsgebied de levende natuur was. Op 21 april 1943 berichtte hij dan ook in een handgeschreven

brief aan Hofland: *Ik heb uw stuk met aandacht en waardering gelezen, maar ben er door versterkt in de meening, dat ik de man niet ben, om een inleiding voor dit boekje te schrijven*

Thijssse suggereert hem om prof. dr. Edelman te benaderen. Getuige de latere correspondentie met Edelman was dat een schot in de roos.

De grote kennis die Hofland had van de geologie van het Gooi en omgeving raakte blijkbaar ook in andere kringen bekend. Zo richtte student Fysische geografie & Prehistorie (later dr.) J. A. Bakker (toentertijd tevens medewerker bij het Goois Museum) zich op 18 oktober 1957 tot Hofland met het verzoek of deze eventuele prehistorische vondsten of informatie over grafheuvels bij hem wilde melden. Want, aldus Bakker: *Tot nu toe is er bedroevend weinig over de voorgeschiedenis van het Gooi en dit deel van Utrecht bekend*. Dat zou in de navolgende decennia wel veranderen!

De afbeeldingen komen uit het archief van L. Hofland-Cats, tenzij anders vermeld.

Noten

1. Gebaseerd op Van Tijn, 2012, diverse archiefstukken, www.openarch.nl.
2. De twee niet-gepubliceerde manuscripten betreffen: een ongetiteld opstel uit 1940, archief GMH Inventarisnummer 090-E, archieftitel: 'Ongetiteld opstel over de schoonheid van de natuur', en een bundel stukken: 'Van het onvergankelijke vergankelijke', z.j.
3. Archieftitel: 'Boekje bij de stenen in het Vor-

- rinkhuis-Lage Vuursche, kleine cursus geologie', archief GMH Inventarisnummer 090-C, z.j.
4. De Europese chronostratigrafie van de ijstijdende aanvankelijk de zogeheten Würm- en Rissglacialen, op basis van latere inzichten in de chronologie van de ijsbedekking in Europa zijn die voor west-Europa omgedoopt tot respectievelijk Weichselien en Saalien glacialen.
 5. Koninklijk Nederlands Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap. Het tijdschrift van het Genootschap is in de loop der jaren Engelstalig geworden en wordt anno 2021 uitgegeven onder de titel *Netherlands Journal of Geosciences*.

Literatuur

- H.P. Deys, 'De Kalkzandsteenfabriek Vogelenzang', in: *Oud Rhenen*, tijdschrift voor de historie van Rhenen 21, nr. 1, 2002.
- L. H. Hofland, *Vakantie in Israël*. Serie artikelen in het bedrijfsblad *Werkspoor Courant*. Werkspoor, Utrecht.
- L.H. Hofland, 'Windkei-gepeinzen', in: *Grondboor & Hamer* 9, NGV, 1950.
- Idem, 'Glaciale stuwing III', in: *Grondboor & Hamer* 1, NGV, 1963.
- S. Koopman en A.E. Pfeifer, 'De paleogeografische ontwikkeling van Gooi en Eemland tijdens het Saalien', in: *Grondboor & Hamer* 3, NGV, 2012.
- H.C.M. Michielse, *Schoonheid en vreugde - Veertig jaar Geologisch Museum Hofland*, in: *TVE* 30, nr. 2, 2012.
- Y. Ording, 'Zwerfers met glans. Over windkeien en windlakstenen', in: *Grondboor & Hamer* 3/4, NGV, 1995.
- E. van Tijn, *Geologisch Museum Hofland - 40 jaar verwondering*, Laren, 2012.
- H. Timmerman, 'Het Geologisch Museum Hofland te Laren'. *TVE* 10, nr. 1, 1980.
- N.J.M. Zethof, 'Het Geologisch Museum Hofland', in: *TVE* 12, nr. 1, 1994.

Het meisje van Evert Pieters

Een anoniem schilderijtje met een geheim

Nel Hoogmoed (†) en Gerrit Pas

In de tentoonstelling ‘Krakend Koud – Winter in het Gooi’, die van december 2019 tot april 2020 te zien was in het *Huizer Museum*, hing tussen de vele tekeningen en schilderijen van wintergezichten uit de Gooi- en Vechtstreek een olieverfschets, voorstellende drie vrouwen en een meisje. Voor vele bezoekers was dit tafereel een van de juweeltjes van de tentoonstelling. Het meisje lijkt een van de vrouwen op iets te willen attenderen. Maar waarom?

Het *Huizer Museum* had het schilderijtje geleend uit de collectie van de gemeente Hilversum; de kunstenaar is onbekend. Het werk werd zelfs speciaal voor de expositie gerestaureerd, want het was zwaar aangetast door vocht en schimmel. Oorspronkelijk kwam het schilderijtje uit de collectie van het voormalige *Goois Museum*, een verzameling die Hilversum had overgenomen en thans beheert. Hoe de schets decennia geleden in het *Goois Museum* terecht kwam, bleek niet te zijn geregistreerd. Voor Nel Hoogmoed en Gerrit Pas was dit voldoende reden om een zoektocht te starten naar de kunstenaar en de context van het werk – louter uit nieuwsgierigheid en geboeid door de voorstelling. Dit artikel onthult het geheim van het schilderijtje. Het is tegelijk een herinnering aan Nel Hoogmoed die begin 2021 overleed.

De voorstelling

De olieverfschets (43 x 54 cm) toont drie volwassen vrouwen van achteren gezien en een meisje dat de achterste vrouw op iets wijst. De ondergrond is onduidelijk: hun schaduw lijken te weerspiegelen in het ijs. Door het thema van de tentoonstelling en de witte achtergrond denkt de toeschouwer meteen aan een winters tafereel. De vrouwen dragen een

De schets na de restauratie, tentoongesteld in het *Huizer Museum*. (Anoniem. Klederdracht schetsen. Twintigste eeuw. Olieverf op karton).

lange donkere rok, een taupekleurige schoudermantel en een muts die bij een bepaalde klederdracht lijkt te horen; hun schoeisel is onduidelijk. Het meisje loopt op klompen. De jurk van het meisje is groen, ze draagt een muts en een gestrikte gele sjaal. De hoogte van het meisje op de schildering is 26,5 cm.

Het tafereel lijkt met potlood opgezet op karton en ingevuld met olieverf. Door de restauratie zijn de potloodlijnen helaas grotendeels verdwenen. Hierdoor missen we mogelijke aanknopingspunten die ons meer zouden kunnen vertellen over dit werk.

De kunstenaar

Wie kan het tafereel geschilderd hebben? Getlet op de vlotte penseelvoering, is dat niet de eerste de beste amateur geweest. De figuren

zijn nogal impressionistisch weergegeven en de stijl doet denken aan het werk van Isaac Israëls. Maar dit tafereel is minder frivol dan de afbeeldingen die we kennen van Haagse School-schilders als Isaac Israëls en Bernard Blommers.

Het bijschrift 'Klederdracht schetsen' bij het tentoongestelde werk roept associaties op met de dracht in Scheveningen, maar de weergave bevat te weinig details om hierover iets concreets te kunnen zeggen. Het zoeken naar afbeeldingen van een 'strand' in de digitale collecties van diverse kunsthandels als-

De schets vóór de restauratie (collectie gemeente Hilversum).

mede het RKD of Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis leidde uiteindelijk tot de kunstenaar. In het fotoarchief van het RKD bevindt zich namelijk een zwartwitfoto van een schilderij waarop het wijzende meisje met haar gestrikte sjaal staat afgebeeld, een figuur in een grotere figuurgroep. Ook de vrouwen op 'onze' schets komen overeen met de vrouwen op het schilderij. De schets is dus zeer waarschijnlijk een voorstudie voor dit schilderij geweest. Nu hebben we de naam van kunstenaar: Evert Pieters.¹

Evert Pieters

Evert Pieters (1856-1932) was een Nederlandse etser, tekenaar en schilder die wordt gerekend tot de zogeheten Larense School. Hij is afkomstig uit een arm Amsterdams milieu en werkt al op jonge leeftijd als huisschilder. In 1879 vestigt hij zich in Antwerpen, waar hij een baan vindt als decoratieschilder. In de avonden volgt hij er de gratis tekenlessen aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten. In Antwerpen komt Pieters in contact met de Vlaamse schilder Theodoor Verstraete. Deze

kunstenaar heeft gebroken met de tradities van de academische schilderkunst en stimuleert Pieters om ook in en naar de natuur te gaan schilderen. Door het leren kijken naar de natuur en te proberen de impressie van het moment vast te leggen ontwikkelt Pieters een stijl die hem succes zal brengen. In die jaren verblijft hij ook in Parijs en Barbizon, waar hij stillevens en landschappen schildert.

In 1897 vestigt Pieters zich in Blaricum, waar hij interieurs gaat schilderen naar de manier van de Larense School: geromantiseerde armoede. Na de eeuwwisseling raakt hij gefascineerd door zee- en strandgezichten en werkt hij een aantal jaren in Katwijk aan Zee. In 1917 verhuist hij naar Laren, waar hij weer interieurs schildert, maar lichter van toets dan in zijn Blaricumse periode. In Laren zal hij ook de rest van zijn leven blijven wonen.²

Het schilderij

Terug naar het schilderij waar de schets een voorstudie van is. Het RKD omschrijft dit schilderij als volgt: *Figuren op het strand wachtend op het binnenkomen van een schip; drager van het doek onbekend; vorm liggende rechthoek; maten onbekend; gesigneerd E. Pieters; geda-*

teerd 1912; verblijfplaats onbekend. Uit de overeenkomst tussen de figuren op onze schets en die op het schilderij van Evert Pieters kunnen we concluderen dat de schets niets met een koude winter te maken heeft, maar alles met het strand. Het meisje en de vrouwen worden weerspiegeld in een plas water op het strand. Het meisje wijst naar het aankomende schip in de verte.

Dit sluit volledig aan bij wat we weten van de thema's in het werk van Pieters. Rond 1901 raakt hij onder de indruk van de strandgezichten van Jacob Maris en Johannes H. Weissenbruch, beiden bekende kunstenaars van de Haagse School. Na het schilderen van stillelevens, landschappen en interieurs (geïdealiseerde, gelukkige tafereeltjes) stort Pieters zich vol passie op het weergeven van het leven aan de kust. Op zijn schilderijen zien we bonkige visserslui, schelpenvissers en zogeheten 'klijnhaalders', stoere mannen die op hun paard het anker van de vissersschepen aan land brengen.

De strandgezichten van Evert Pieters

Zijn eerste schetsen van het strandleven maakte Pieters in Egmond aan Zee, maar al spoedig wordt Katwijk aan Zee zijn vaste plek. Daar werken in die tijd vele nationale en internationale kunstenaars. Tegen betaling poseren de schelpenvissers, al dan niet met paard en wagen, voor deze schilders. Pieters verblijft er aanvankelijk in een pension, maar in 1905 laat hij er een atelierwoning bouwen, een fraaie witte villa met uitzicht op de zee, de boten en de werkzaamheden op het strand. Bij slecht weer hoeft hij dan niet naar buiten. Ge-

Figuren op het strand, wachtend op het binnenkomen van een schip.
E. Pieters, 1912 (collectie RKD).

Langs het strand. Evert Pieters 1906 (collectie Singer Museum, Laren).

durende het voorjaar, de zomer en de herfst woont hij met zijn gezin in Katwijk. Omdat in het najaar en in de winter Katwijk te guur en leeg is, woont hij in zijn atelierwoning in Blaricum. Pieters maakt zelden uitvoerige tekenstudies op papier. Zijn buitenstudies maakt hij vaak op paneeltjes, meestal snel geschilderd om een bepaald moment, een stemming of een lichtval vast te houden.³

De uitgestrektheid van de zee en het strand benadrukt hij op zijn schilderijen door mensen en paarden van op de rug gezien weer te geven. Pieters varieert op dit thema. Op zijn strandgezichten zien we telkens hoe knap het licht wordt gereflecteerd in de plassen op het strand. Een mooi voorbeeld hiervan is

het schilderij *Langs het zeestrand* (119 x 198 cm) uit 1903, dat werd aangekocht door het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten in Antwerpen. In 1906 schildert hij dezelfde voorstelling nogmaals in zijn atelier in Katwijk. Dit doek *Langs het strand* (122,5 x 201,5 cm) blijft zijn hele leven in zijn bezit. In 1958 wordt het door de erven Pieters geschonken aan het Singer Museum in Laren.

Het meisje rechtsonder op het schilderij, detail van het bovenste schilderij op p. 27.

Het meisje van de schets

In 1908 keert Pieters definitief terug naar het Gooi. Vanaf februari 1908 staat hij opnieuw ingeschreven in de gemeente Blaricum en woont het gezin op het adres Achterom 13-15. Zijn huis *Aze Ick Kan* (Als ik kan) is genoemd naar de Antwerpse kunstenaarsvereniging waar Pieters ooit lid van was. In zijn atelier heeft hij een 'Larens binnenhuis' nagebouwd. Hier ontstaan de in heldere kleuren geschilderde 'interieurs'.

Pieters is een gevierd kunstenaar geworden, die verkoopt in binnen- en buitenland. In de Verenigde Staten is werk van kunstenaars van de Haagse School en van navolgers als Pieters in die jaren zeer geliefd. In 1910 maakt hij een reis door de Verenigde Staten. Op zijn trip bezoekt hij steden als Milwaukee, Toledo, Buffalo, Chicago, Niagara en New York. Diverse musea bezitten nog steeds werk van Pieters, al dan niet door hem geschonken. Tijdens de Eerste Wereldoorlog neemt de vraag naar de anekdotische *Dutch interiors* af. De slechte verbandingen met de VS en Canada, maar ook met Groot-Brittannië, bemoeilijken bovendien de handel in Nederlandse schilderijen.⁴

Het meisje van de schets

Pieters blijft het vissersleven van Katwijk schilderen, ook als hij al jaren niet meer in Katwijk woont. Indien het schilderij waarop het meisje staat, is gedateerd 1912, dan zal hij dit werk zeer waarschijnlijk in Blaricum hebben geschilderd of voltooid. De schets kan hij al in zijn Katwijkse tijd hebben gemaakt. Als hij het meisje van de

schets even groot op het schilderij heeft afgebeeld, dan zal het schilderij naar schatting 95 cm hoog zijn geweest en circa 165 cm breed. Gelet op dit grote formaat, mag er ook vanuit worden gegaan dat hij het niet op paneel maar op doek heeft geschilderd.

Niet bekend is of Pieters het schilderij in opdracht heeft gemaakt, ook niet in wiens bezit het is geweest en waar het zich momenteel bevindt. Mogelijk is het wel een aantal keren geëxposeerd. De eerste tentoonstelling kan al in 1913 in hotel *Hamdorff* in Laren zijn geweest. In dat jaar organiseert Jan Hamdorff in Laren namelijk een zomertentoonstelling waar negentig Gooise kunstenaars aan deelnemen. Vanwege het grote succes worden deze zomertentoonstellingen tot in de jaren twintig gehouden.

In 1914 is het schilderij vrijwel zeker geëxposeerd in Utrecht. In dat jaar wordt door de firma Buffa bij kunsthandel Caramelli en Tessaro aan de Oudekerkhof 25 in Utrecht een tentoonstelling ingericht met 21 schilderijen van Evert Pieters. Getoond worden zowel schilderijen over het vissersleven (*Avond aan het strand*, *Visafslag*, *Schelpenvisser* en

Zonsondergang) als Gooise onderwerpen (o.a. *Lente*, uit 1912 en *Biddend vrouwtje*).⁵ In *De Maasbode* van 5 maart 1914 staat een lovende recensie van deze tentoonstelling. Hierin wordt – zonder de titel van het werk te noemen – een tafereel beschreven dat sterk overeenkomt met de afbeelding op het grote schilderij: *Sterk uit zich ook zijn voorliefde voor het zeemansleven, wanneer hij visschersvrouwen met hare kinderen langs den zeeoever laat zwerfen, verlangend uitzienende naar een in de verre verten aanzeilende bom waarop hun vader en man zich moet bevinden [...].*

De Eerste Wereldoorlog

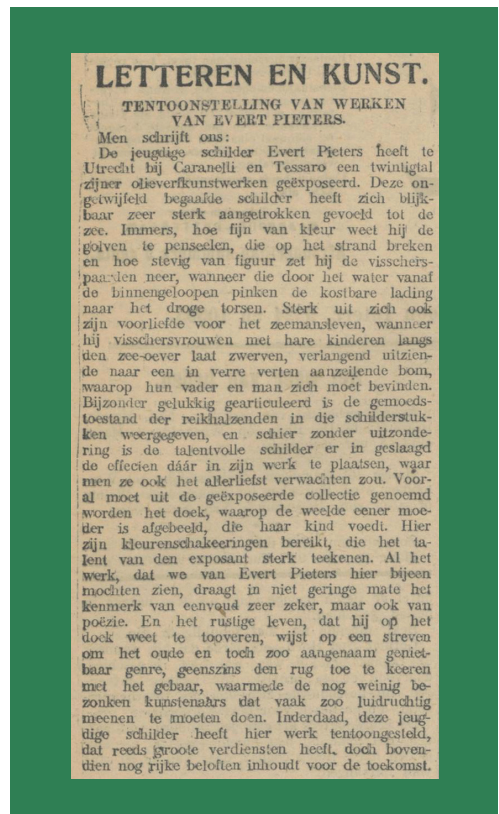
Deze Wereldoorlog werpt ook een schaduw op het culturele leven in Nederland. Evert Pieters toont zich betrokken bij de slachtoffers. Een aantal Belgische kunstenaars is naar het Gooi gevlucht, waar ze worden geholpen door hun Hollandse collega's. Zo voorziet Pieters de jonge Belgische schilder Rik Wouters, die ernstig ziek is, van schilderbenodigdheden.

In 1915 wordt op initiatief van koningin Wilhelmina het Koninklijk Nationaal Steuncomité (KNS) opgericht om geld in te zamelen voor slachtoffers van de oorlog. In allerlei plaatsen worden lokale steuncomités opgericht. Ook Pieters zet zich actief in voor het KNS. Hij organiseert diverse exposities, waar mogelijk ook het schilderij heeft gehangen. Zo is er vanaf 28 oktober 1915 in Kunstzaal De Roos (Gebouw C.F. Roos & Co) van het gelijknamige kunstveilingbedrijf aan het Rokin 9-15 in Amsterdam een steuntentoonstelling van zijn werk te zien. Pieters schenkt het bekende werk *Zomerweelde* voor een verloting.

In diverse kranten en tijdschriften wordt via advertenties op deze expositie gewezen. In het weekblad *De Kunst* staat in de uitgave van 30 oktober 1915 een uitvoerige recensie van deze tentoonstelling. Positief wordt beschreven hoe het werk van Pieters een verandering heeft ondergaan en zijn nieuwe werk geheel in het teken van het luminisme staat.

Het jaar 1912 wordt als een overgangsjaar geïdentificeerd. Uit dat jaar dateren ook een aantal van de geëxposeerde schilderijen, waaronder 'het knappe doek' *Terug van de vischvangst* (no. 31 op de tentoonstelling). Mogelijk dat dit het gezochte grote schilderij is, waarop het wijzende meisje staat afgebeeld.

In 1917 verhuist Pieters van Blaricum naar Laren, maar zijn atelier in Blaricum houdt hij aan. In Laren woont hij in de *Rozen Hoeve* op het adres Oude Naarderweg 14. In dit Gooise dorp is hij actief betrokken bij het kunstleven en bevriend met het echtpaar Anna en William Singer. Zij kopen ook werk van hem. Evert Pieters overlijdt op 17 februari 1932 op 75-jarige leeftijd, geheel onverwacht. Onder grote belangstelling wordt hij begraven op het St.-Janskerkhof in Laren.

'De Maasbode'; 5 maart 1914.

Samenvatting

De olieverfschets op karton, die te zien was in de tentoonstelling *Krakend Koud – Winter in het Gooi* in het *Huizer Museum*, is door de kunstenaar Evert Pieters gemaakt. Het is een voorstudie van een figuurgroep met een wijzend meisje, als onderdeel van een veel groter schilderij: een strandgezicht, voorstellende mensen die op het zeestrand wachten op de terugkeer van vissers. De voorstudie maakt thans deel uit van de verzameling van de gemeente Hilversum en stamt uit de collectie van het voormalige *Goois Museum*. Hoe de studie in de collectie van dat museum is terechtgekomen, is niet bekend.

Het grote schilderij is gedateerd 1912 en is zeer waarschijnlijk gemaakt in het atelier van Pieters in Blaricum.

De voorstudie van het meisje kan nog stammen uit de tijd dat hij in Katwijk aan Zee werkte en woonde (dus van vóór zijn vestiging in Blaricum in februari 1908). Als Pieters het meisje op het schilderij even groot heeft geschilderd als op de voorstudie, kan het schilderij naar schatting 95 cm hoog en circa 165 cm breed zijn. Pieters maakte vaker werk in dergelijke grote formaten. Gelet op dit grote formaat, mag ervan worden uitgegaan dat Pieters het tafereel op doek heeft geschilderd.

Het schilderij is zeer waarschijnlijk begin 1914 tentoongesteld bij kunsthandel Caramelli en Tessaro in Utrecht. Mogelijk is het voor het laatst in 1915 in Kunstzaal De Roos in Amsterdam geëxposeerd, met als titel *Terug van de vischvangst*. Daarna hebben wij geen verwijzing naar het schilderij meer kunnen vinden. Niet bekend is aan wie en waar het schilderij indertijd is verkocht noch waar het zich thans bevindt.

Evert Pieters in zijn atelier in Blaricum (collectie RKD).

Bronnen en literatuur

- Tiny de Liefde-van Brakel, *Evert Pieters, 1856-1932. Zee en zand en zonnige momenten*. Katwijk, 2006.
- A. van Lienden, (e.a.), *Singer Laren. De mooiste schilderijen*. Laren, 2015.
- 'Tentoonstelling van werken van Evert Pieters', in: *De Maasbode*, 5 maart 1914.
- N.H. Wolf, 'E. Pieters. Steuntentoonstelling', in: *De Kunst. Een Algemeen Geïllustreerd en Artistiek Weekblad*, 30 oktober 1915.
- <https://www.delpher.nl>
- <https://www.rkd.nl/rkd/institute>.

Noten

1. www.rkd.nl/rkd/institute.
2. Voor een uitvoerige beschrijving van zijn leven en artistieke ontwikkeling zie: Tiny de Liefde-van Brakel, *Evert Pieters, 1856-1932. Zee en zand en zonnige momenten*. Katwijk 2006.
3. Idem, p. 43-48.
4. Ibidem, p. 63-66.
5. Ibidem, p. 69.

NEL HOOGMOED was neerlandicus en werkte onder andere bij de gemeente Hilversum. Zij publiceerde in 2017 het boekje *Huizer vrouwen in woord en beeld*.

GERRIT PAS is politicoloog. Hij was wethouder cultuur in Huizen (2014-2018). Eerder publiceerde hij over de kunstenaars Aad de Haas (1920-1972) en Charles Leickert (1816-1907).

Verduurzaming van Bussumse monumenten

Tweedeklassers van het Willem maken plannen

Hans Hoes

De prijsuitreiking op de Open Monumentendag 2022 aan het team met het beste plan was de afsluiting van het project 'Gooise Meren klaar voor de toekomst'. De tweede klassen van het Willem de Zwijger College uit Bussum hadden dat als thema voor hun activiteitenweek van 19 tot 23 april 2022. Verduurzamingsplannen voor Filmhuis Bussum, het gemeentehuis en de Wilhelminakerk waren door de jury genomineerd.

Prijsuitreiking door burgemeester Han ter Heegde (foto Maaïke Uitenbroek).

Uiteindelijk won het plan voor de kerk. De groep Wilhelminakerk had gekozen voor oplossingen buiten de kerk om energie die nodig is in de kerk, op te wekken of te besparen. Zo werden waterdoorlatende tegels die ook zonne-energie opwekken voorgesteld, marktkramen met zonnepanelen en energie-opwekkende folie op de glas-in-loodramen. Op die manier wordt het aanzicht van het monument niet aangetast. De meeste oplossingen van de 24 teams voor de zes bezochte locaties bestonden vooral uit zonnepanelen, energiefolie, vergroening van daken of bestrating, afkoppeling van regenwater en hergebruik ervan.

Veel middelbare scholen organiseren in april/mei themaweken. De hogere klassen gaan naar het buitenland, de andere behandelen een thema in de buurt.

Voor Kees Hasenaar, die de themawEEK voor de vier tweede klassen van het Willem de Zwijger College organiseerde, was de keuze niet moeilijk. *Als Unesco school heb ik één van de kernthema's ervan gekozen: duurzaamheid. Aangezien dat ook één van de hoofdthema's van de Stichting Omgevingseducatie is, zocht ik contact met Maya Heinsbroek, die haar netwerk en de onderwijswerkgroep van Samen Snel Duurzaam Gooise Meren inzette. Dat leidde tot een boeiend, gevarieerd programma voor de leerlingen. De lokale Energiecoöperatie Wattnu deed mee, forteiland Pampus, Historische Kring Bussum en de gemeente.*

Gevarieerd programma

‘Gooise Meren klaar voor de toekomst’ was het motto van de werkweek. Wethouder duurzaamheid Barbara Boudewijnse gaf de aftrap. De leerlingen kregen van de gemeente en de Energiecoöperatie Wattnu de opdracht een zestal gemeentelijke monumenten klaar te maken voor de toekomst. Hoe is het mogelijk energie te besparen en toch rekening te houden met de bijzondere kenmerken en het unieke karakter van het gebouw? In de klassen werden groepjes gevormd die elk een monument zouden onderzoeken. Via een gevarieerd programma werd gewerkt aan een verslag met aanbevelingen, vlogs, foto's en filmpjes, alsmede een creatieve maquette waarin de aanbevelingen zichtbaar werden.

menten bezoeken en daar informatie opdoen. Per klas werd het forteiland *Pampus* bezocht. Daar konden de leerlingen zien wat er op het eiland allemaal gedaan is en wordt om zelfvoorzienend te zijn. Ook werd een workshop techniek aangeboden onder begeleiding van energiecoaches en een creatieve workshop door Uiten Creatieve Educatie.

Workshops

In de workshop techniek werd in groepjes het digitale energiespel gedaan. Leerlingen volgden de belevenissen van een familie thuis en kregen vragen over de mogelijkheden in en om huis zuiniger om te gaan met energie. Daarnaast werden ook proeven gedaan zoals het verschil meten in het stroomverbruik

*Workshop Techniek
(foto Hans Hoes).*

De leerlingen kregen een werkboek met adviezen mee over onder andere zelfstandig werken, informatie zoeken over het monument en het voorbereiden van de presentatie.

Tijdens de laatste dag werden de resultaten aan een panel gepresenteerd. Dit panel bestond uit leden van de historische kring en Wattnu. Enthousiast vertelden de leerlingen over de gevonden oplossingen. Het filmverslag is terug te zien op <https://youtu.be/-ew-bIMDDrI>

De opdracht vroeg veel zelfwerkzaamheid van de kleine groepjes leerlingen. Ze moesten onderzoek doen, verslagen maken, monu-

van een gloeilamp en ledlamp. Ook werd een watersproeier aangelegd, werkend op zonnepanelen. In de creatieve workshop werd door de leerlingen een aantal besparingsmogelijkheden voor hun gebouw voorgesteld en creatief uitgewerkt, zodat ze die zichtbaar konden presenteren.

Bezoek aan de monumenten

Met de kennis en ervaring opgedaan op het eiland *Pampus* en de workshops gingen de leerlingen aan de slag met 'hun' monument.

komst van hun eigen leefomgeving. De focus ligt hierbij op kennis, betrokkenheid, beleving en de rol die kinderen en jongeren zelf kunnen spelen. OGVE werkt aan deze missie door middel van educatieve onderwijsprojecten vanuit de drie pijlers: natuur, duurzaamheid en cultureel erfgoed.

Allereerst werd op internet gezocht naar de wettenswaardigheden van het gemeentehuis, de *Tindalvilla*, de Spieghelkerk, Filmhuis Bussum, de Wilhelminakerk en kinderdagverblijf Bommelburcht. Vanuit school hadden de leerlingen een vragenlijst met suggesties meegekregen, maar zelf zien en de betrokken medewerkers van het monument uitvragen is toch het beste. Wat mij (als 72-jarige ex-leerling) opviel, is dat tegenwoordig de telefoon en laptop in de klas gebruikt worden in plaats van pen en papier. De telefoon wordt ingesproken, interviews worden opgenomen, foto's en filmpjes gemaakt en het internet wordt afgespeurd.

Duidelijk werd dat monumenten van zichzelf al duurzaam zijn. Ze gaan heel lang mee en kunnen veranderen met de tijd.

Zo is het huidige filmhuis aan de Brediusweg te Bussum in 1926 gebouwd en eerst gebruikt als delicatessenzaak, in de jaren tachtig omgevormd tot jongeren centrum en sinds 2008 filmhuis. Wel is het erg moeilijk vanwege de monumentenstatus het gebouw aan te passen. Ook speelt hierbij dat de gemeente Gooise Meren de eigenaar is, die feitelijk de kosten van de maatregelen zou moeten dragen, en het filmhuis de huurder, die profijt heeft van de energiebesparing.

Projectpresentatie

Vrijdagochtend, na een week hard werken presenteerden de verschillende groepjes per klas hun resultaat aan de klas en de jury. Iedere groep had een verslag gemaakt over de ex-

cursie naar *Pampus*, de ervaringen opgedaan in de workshop techniek en de workshop creatief. Daarnaast waren er filmpjes en vlogs per groepje en uiteraard de maquette waarin de energiebesparende maatregelen verwerkt waren. Aan de jury de zware taak om per klas alle ontwerpen te beoordelen, kritische vragen te stellen en een winnaar te bepalen. Uit de verslagen, maar ook uit de filmpjes en vlogs bleek dat de leerlingen een fantastische week hadden gehad, veel geleerd hadden over energiebesparing en enkele Bussumse historische panden. *Pampus* was een schot in de roos, met veel goede besparingsvoorbeelden en nog een lekkere fietstocht en leuke vaartocht ook! Of zoals in een van de verslagen vermeld staat: 'Kortom het was een geslaagd weekje, alleen kwamen we wat tijd tekort'. Vrijdagmiddag was het – na zo'n intensieve week – voor de meeste leerlingen 'voor Pampus liggen, ofwel uitgeteld zijn' zoals een van de verslagen vermeldde.

Evaluatie

In een betrekkelijk kort bestek is het gelukt voor alle leerlingen 2VWO van het Willem de Zwijger College een boeiend programma te maken. Daarbij werd de verbinding gelegd tussen cultuurhistorie en energiebesparing/ duurzaamheid. Het succes daarvan is mijns inziens het bijeenbrengen van een aantal specialisten die hun expertise inbrachten. Zoals Wattnu, de energicoöperatie van Gooise Meren, die veel doet aan energiebesparing, maar

ook een uitgebreid educatief programma kent, en de Historische Kring Bussum, die bereid was mee te doen aan de jurering en veel kennis heeft van de historische panden die de leerlingen bezochten. En dan de organisatie Uiten Creatieve Educatie, die een heel creatieve verbinding wist te maken tussen effectieve energiebesparing en dat via knippen en plakken zichtbaar maken. Omgevingseducatie wist deze organisaties enthousiast te maken en zo werd het een succesvol project. Een activiteit die zeker in Wijde Meren of elders in de regio navolging verdient.

Historische Kring Bussum

Wat vonden de partners ervan?

Cees Bouman, voorzitter van de Historische Kring Bussum, reageerde als volgt: *Toen de vraag kwam om de oplossingen van leerlingen van het Willem de Zwijger College voor de verduurzaming van monumenten in Gooise Meren te beoordelen, was ik onmiddellijk enthousiast. Bij de Historische Kring Bussum sloot dit prachtig aan bij het thema van de Open Monumenten Dag 2022, namelijk Duurzaamheid. Groepjes van drie of vier leerlingen bedachten oplossingen voor één van de monumenten die zij klassikaal presenteerden, geïllustreerd met zelfgemaakte maquettes, de één met bravoure, een ander weer verlegen. De link met cultuur, historie en duurzaamheid en de bewustwording hiervan bij deze jongeren vond ik zeer geslaagd.*

Miel Janssen, voorzitter van de Energiecoöperatie Wattnu, gaf ook een reactie: *Onze onderwijsprojecten, samen met Omgevingseducatie, zijn heel succesvol. We hebben zowel een lesprogramma voor het basisonderwijs als voor het voortgezet onderwijs. Wij vinden het erg belangrijk om in alle leeftijdsgroepen het bewustzijn met betrekking tot de energietransitie te vergroten. De energietransitie slaagt alleen als we allemaal meedoen. De jeugd is daarbij de basis en de toekomst. Door onze scholenprogramma's bereiken we ook de ouders en ontstaan er mooie gesprekken aan de keukentafel tussen leerlingen en hun ouders. Alleen al door het veel bewuster omgaan met energie kunnen we veel besparen. En dat kost niets! Als jurylid was ik onder de indruk van de creativiteit van de leerlingen. Originele ideeën en mooie verbeeldingen. Ook de motivatie en de vlogs waren erg leuk. Voor alle panden zijn er mooie oplossingen bedacht. Leerlingen zijn vaak creatiever dan volwassenen en denken echt out-of-the-box.*

HANS HOES (1950) was strategisch beleidsadviseur in het sociaal domein (onderwijs, arbeidsmarkt en zorg) en is voorzitter van de stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht en Eemstreek en redacteur van het tijdschrift van de Vrienden van 't Gooi.

De heerlijkheden van De Vuursche (1359-1671)

Het Sint-Jansleen op het harde (1)

Jaap Groeneveld

De Vuursche heeft mij in vele opzichten de afgelopen twintig jaar geïntrigeerd. Hier en daar ben ik in de loop van de tijd tegenstrijdige, vage of verwarrende beweringen tegengekomen in de literatuur over het gebied in ruimste zin en daardoor, soms op details, ook op het verkeerde been gezet. Door de digitalisering van het gefilmde doch slecht geordende archief van het *Huis Drakestein*¹ gaat er – met enige moeite – een nieuwe wereld open.

In dat archief zijn vele afschriften van documenten bij elkaar gebracht die een beter inzicht geven in de geschiedenis van het desbetreffende gebied dat de opmaat was naar de gemeente De Vuursche die van 1816 tot en met 1857 bestond. We beperken ons tot de periode voor 1630. Deze studie gaat vooral om resultaten van archiefonderzoek, die leemten vult en enkele misvattingen poogt recht te zetten.

Inleidend overzicht

In drie delen behandel ik de geschiedenis van de heerlijkheden *Drakenstein* en *De Vuursche* en enkele toegevoegde gebieden. In deel 1 behandel ik de heerlijkheid *De Vuursche* die van oorsprong begrensd werd tot de hogere delen, die ik op historische gronden *Vuursche Berg* noem in plaats van *Hoge Vuursche* met zijn vele gedaanten, huisnamen en landgoederen. Johan van Culemborg voegde in 1550 daaraan toe *De Inham*, ‘de negen roeden’ en ‘de honderd morgen’, de laatste vormt grotendeels het huidige natuurgebied *De Stulp*. In deel 2 volgt de heerlijkheid *Drakenstein*, met *Warnaers hofstede* op de plaats van het huidige kasteel *Drakensteyn*, en het in 1625 toegevoegde *Nonnenland*. Deel 3 gaat over de verdeling in 1629 onder verscheidene eigenaren van het gehele gebied dat later praktisch de gemeente De Vuursche vormde, en

over enkele andere zaken tot 1671, toen het na 1640 gebouwde kasteel *Drakensteyn* pas een ‘ridderhofstad’ werd. De begrenzing van de gemeente De Vuursche, zoals die in 1823 is bepaald en beschreven, is in paars op kaart 1 aangegeven.²

De Vuursche en Drakenstein – samen en apart

De heerlijkheid *De Vuursche* was een leen van het in 1050 gestichte kapittel van Sint-Jan in Utrecht en de heerlijkheid *Drakenstein* was een bisschopsleen met enige betrokkenheid van het Vrouwenklooster van Oostbroek. Onder ‘heerlijkheid’ wordt hier begrepen het gebied met de daaraan verbonden ‘heerlijke rechten’ die voortvloeiden uit de leenovereenkomsten. In beide gevallen hield dit een vorm van pacht in met daaraan verbonden gebruiksrechten en rechtspraak tot op bepaalde hoogte binnen het gebied. Niettegenstaande de afzonderlijke leenheren hebben leden van de Utrechtse familie Van Drakenburg anderhalve eeuw lang, met een kleine onderbreking wegens wanbetaling aan het kapittel, de heerlijke rechten voor beide delen bezeten. Zij zullen het als één geheel hebben bestuurd.

In 1546 deed Josina van Drakenburg (ca. 1515-na 1570), echtgenote van Dirk van Zuylen van de Haer (ca. 1510-1580) de heerlijkheid De Vuursche over aan Johan van Culemborg (ca. 1500-ca. 1558), heer van Renswoude, die op 30 september 1546 ermee werd beleend.³

derd morgen' kom ik tot verbeterde inzichten.

Yankel Kobalowitz heeft als archeologie-geïnteresseerde onafhankelijk van mij in 2016 de beide kaarten beschreven en gepoogd details te plaatsen. Zijn gevolgtrekkingen op het punt van 'de negen roeden' en 'de honderd morgen' kan ik helaas niet delen op grond van de archiefstukken.⁷ Goed werk van hem waren echter twee vondsten die ik hier graag wil noemen. Op de achterzijde van kaart 2 heeft Kobalowitz de naam van de maker ervan gevonden: François de Lattre, rentmeester en schout van Johan van Bourgondië die ook in het archief van huis *Drakestein* regelmatig opduikt. Verder is zijn datering tussen 1622 en 1629 betreffende een naam in een erfstrook in Oostveen van belang: Jan Arienszen die in 1622 uit Lunteren kwam en in 1629 overleed. Ik vrees echter dat de namen in de erfstroken op een ander moment zijn bijgeschreven, want het handschrift wijkt af van de andere teksten.⁸ Deze bijschrijving dateert daardoor van 1622 tot 1629, maar niet per se de kaart zelf. Het Nationaal Archief informeerde mij dat de beide kaarten op basis van de handschriften uit de periode 1575-1630 stammen, maar kaart 3 een jonger handschrift heeft.⁹

De suggestie dat het om de kaart zou gaan die is genoemd in de akte van de verdeling van De Vuursche van 10 november 1629, wijs ik hier op grond de archiefstukken volstrekt af.¹⁰

Daarop stonden ingetekend de door loting te verdelen gedeelten en daar is op kaart 3 helemaal geen sprake van. Die verdeling volgens de in 1629 genoemde, maar spoorloze kaart heeft vermoedelijk wel het karakteristieke verdelingspatroon aan latere kaarten geleverd, zoals die van Jacob Aerts Colom uit 1647 (kaart 4), als oudst bekende met dat patroon.

Eerder heb ik aangenomen dat de deellijn overdwars op kaart 3 globaal de grens van de beide afzonderlijke heerlijkheden – daarop genaamd 'polders' – aangaf, maar dat strookt niet met het gegeven dat *De Inham* kapittelgrond was, zoals hierna zal blijken. Jammer dat bij de vorming van de kaartenverzameling Hingman (4.VTH) in het Nationaal Archief in de negentiende eeuw de herkomst van de kaarten niet is gedocumenteerd.

De heerlijkheid De Vuursche

De Vuursche wordt voor het eerst in 1216 als *Wrs* of *Vurs* genoemd in de bevestiging van de oorkonde uit 1085 als *retroacta* waarin bisschop Koenraad De Vuursche aan het kapittel van Sint-Jan te Utrecht zou hebben geschonken. De oorkonde wordt als authentiek erkend door historici. Het gebied zou eerder deel hebben uitgemaakt van de bezittingen van graaf Wichman van Hamaland (952-973).¹¹ Geografisch gezien is De Vuursche een afzonderlijke 'berg' in het stuwwallensysteem van de Utrechtse Heuvelrug en net als de Baarnse Berg omringd door venen.

Wichman schonk in 968 bezittingen in het graafschap (*comitatus*) Naerdincklant aan het door hem in 967 gestichte adellijke 'jufferenstift' in Elten, c.q. de *Sint-Vitusabdij*, waarvan zijn

Afb. 1. De Sint-Janskerk te Utrecht van het kapittel van Sint-Jan, gezien vanuit het zuidwesten, door P.J. Liender, 1772 (Het Utrechts Archief).

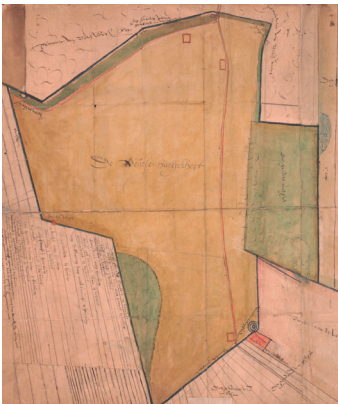
dochter Liutgard de eerste abdis was. Nadat graaf Floris V van Holland vanaf 1280 Naerdincklant pachtte, kregen de graven van Holland zeggenschap over Het Gooi. Maar wat heeft dat met De Vuursche te maken?

De historica Ellen Palmboom geeft op dat punt een interessante invalshoek in haar proefschrift. De Vuursche hoorde al ruim voor 1280 zeker tot het bezit van het kapittel van Sint-Jan te Utrecht, op zijn vroegst in 1085, want in 1216 werd dat goederenbezit door paus Innocentius III bevestigd, terwijl dat in 1311 en 1461 nogmaals werd bevestigd door respectievelijk de bisschoppen Guido en David.¹² Het gebied zou volgens Palmboom

Twee sloten

Het kapittel benutte De Vuursche voor houtkap, het ‘akeren’ van varkens (gevallen eikels laten eten) en er was begin dertiende eeuw enige akkerbouw. Schapen werden er ook gehouden. In 1239 liet het kapittel met toestemming van elect-bisschop¹⁴ Otto een wetering graven: *die weteringhe int veen die in horen woude leyt welken men heyt die Vuurse*. Deze wetering moest door zijn veen bij Soest lopen dat later, maar voor 1350, het goed *De Eult* van Gode Stael vormde, inclusief de strook van paleis *Soestdijk* en het landgoed *Pijnenburg*.¹⁵

Een wal aan de westzijde van het noordelijke ‘enkeerdcomplex’¹⁶, waarop omstreeks

Kaart 2. ‘Die Veurse Heerlijckheit, Ao 1597’, door François de Lattre, noorden boven. In groen ‘de negen roeden’ als rand, de ‘100 morgen’ of *De Stulp* (r.) en *De Inham* (l.o.). Rechtsonder ‘Warnaers hofstede’ (cirkels) en aangrenzend de ‘zeven morgen’ (rood) (Nationaal Archief, 4.VTH-3018).

voordien wel behoord hebben tot de rechtsmacht van de graaf van Hamaland, maar niet onder het grondeigendom van het stift van Elten. Zij baseert dit op de omstandigheid dat Gooiers niet hun schaarrecht verloren, als zij zich op De Vuursche vestigden, als een herinnering aan het oude grafelijke rechtsgebied.¹³ Onduidelijk blijft hoe het kapittel van Sint-Jan aan De Vuursche is gekomen, maar dat is hier niet van belang.

Kaart 3. De Vuursche, ongedateerd, onbekende maker, noorden boven. In de groene bovenrand staat ‘Dye negen roijen [roeden] Dye van baernars is gecoft [gekocht]’ (Nationaal Archief, 4.VTH-3019).

1830 nog akkers lagen, keerde misschien aflopend water om te voorkomen dat kostbare akkergrond van de helling spoelde, net als de *Zeedijk* in Hilversum dat deed.¹⁷ Opvallend is dat de noordwaarts geknikte lijn van de

latere gemeentegrens vrij precies in lijn ligt met de ‘paal (1619)’ in de ‘Limiet 1535’ en de bedoelde wal (zie lijn Z op kaart 1).¹⁸ Deze grenslijn loopt anno 2023 westelijk langs de afrastering van de groepsaccommodatie *De Stulp*, over een gebied met hoge begroeide stuifduinen; geen resten van een sloot te zien. Ligt er een sloot onder?

Op kaart 2 uit 1597 staat een afwijkend lijntje zonder relatie en niet volgens de geknikte lijn. De plaats waar die zou kunnen liggen, gaat schuil onder een bungalowpark. Opmerkelijk is wel dat naast de ingang van de camping *De Zeven Linden* een uitgraving ligt. Een nu droge poel of ‘dobbe’ voor drenk- en bluswater? Op kaart 5 staat een sloot die uitkomt ten zuiden

Kaart 4. Fragment van de kaart van Jacob Aerts Colom uit 1647, noorden rechts, met de verdeelde Vuursche. Geheel rechts 'Drakenborch' (Het Utrechts Archief).

van de hoeve, i.c. *De Zeven Linden*. Dat duidt toch wel op een sloot onder het stuifzand.

Noordoostelijk langs de voormalige akkers ligt inderdaad in het veld ook iets wat op een oude greppel lijkt¹⁹, maar dat is te ver noordwaarts voor dat lijntje en hij ligt ten noorden van de hoeve. Het kapittel van Sint-Jan liet bovendien in 1461 nog een 'gracht' graven door Folpert van Amerongens veen onder Baarn. Deze had dit *Snorreveen* grenzend aan De Vuursche in 1460 gekocht van de bisschop (behalve de grond eronder).²⁰ Het is dus moeilijk uit te maken waar, wanneer welke greppel, sloot of 'gracht' is gegraven.

Twee hofsteden in 1359

Werner van Drakenburg, schout van de stad Utrecht, kreeg in 1359 voor 28 jaar een stuk land op De Vuursche in pacht van het kapittel van Sint-Jan, inclusief bijbehorende vennen. Hij mocht er van alles doen, behalve *die grote boomen [rooien] die daar inne staan bij der Oude Hofsteede*. In 1387 werd deze pacht omgezet in erfpacht en een belening met 'het hoge en lage gerecht'.²¹ Blijkbaar was er dus ook een nieuwe hofstede. Deze beide moeten we zoeken bij het genoemde noordelijke enkeerdcomplex.

Waarschijnlijk gaat het om dezelfde erven die op kaart 3 als twee vierkanten zijn getekend met de volgende bijschriften: *Dit is dat Erve aen Dije hoge Vuijrsche*, waarvan we mogen

aannemen dat het om de voorganger van de hoeve *De Zeven Linden* gaat, en *Noch Dat erve aen Dije Vuijrsche*, aannemelijk een voorganger van de eerste herberg en hoeve *De Roskam* (afgebroken in 1860). Kaart 5 geeft beide in 1619 met tekeningetjes aan. Kaart 2 geeft met grotere nauwkeurigheid de posities van deze twee erven aan. Het derde kleine vierkant daarop bij de kruising van wegen is de minder belangrijke hofstede 't (*Oude*) *Groenewoudt* of een voorganger ervan. De vierde hoeve die Johan van Bourgondië bezat, moet dan *Evertsz Huijs* in Lage Vuursche zijn, zo genoemd op kaart 3.²² Evert wordt uitgebreid besproken in deel 2.

In de eerder genoemde erfpachtbrief van 1546 werd nog uitdrukkelijk vermeld: *te weten 't harde* ²³ *der selver Vuerse alleen, ende anders nyet, mit alsulcke getymmer [opstallen] ende bosch intertyt dair op staende*. Van Culemborg verkreeg dus de hele Vuursche met heerlijke rechten, met uitzondering van het veen eromheen. Het kapittel hield de vennen buiten het harde nog aan zich. Zonder nu precies een grens van het harde te kunnen bepalen lag deze ergens tussen de 5 en 7,5 m NAP. Deze lijnen zijn op kaart 1 geaccentueerd. Dat komt ook aardig overeen met *die pael staende aent harden vanden Vuerse* (kaart 5, links).

Het harde van De Vuursche

Het harde van De Vuursche heeft aan de noordzijde een vrij scherpe aftekening door de relatief steile helling nabij de Hilversumse straatweg. Hier moeten we dan ook – bij nader inzien – de *Baerner wech* zoeken die rood

Afb. 2. De oude hoeve en herberg 'De Roskam' die in 1860 is afgebroken (Het Utrechts Archief).

is aangegeven op kaart 2 en waarlangs de strook 'de negen roeden' ligt, waarop we nog terugkomen. Dit was dus een weg op de grens van het gebied. Wegen vormden of lagen in het verleden vaker, maar niet uitsluitend, op de grens van eigendommen. Op kaart 2 ligt de noord-zuidverbinding (voorloper van de Zevenlindenweg) echter op afstand van, maar globaal parallel aan de oostgrens.

Op kaart 5 staat nog een interessante tekst uit 1619 (rechts, verticaal): *vandat uterste harde tot aen dat nieuu gescheij is lxxxij rd.* De afstand van de 'Limiet van 1535' tot de rand van het harde is 83 roeden, dus 312 m. Ter hoogte van *De Zeven Linden* komt de afstand tot de 7,5 m hoogtelijn en de gelijknamige weg daar ongeveer mee overeen. Ook deze weg lag dus op de rand van het harde.

Nu moeten we een voorschot nemen op de geschiedenis van de heerlijkheid *Drakenstein* in deel 2. Voor 1360 kreeg Werner van Drakenburg veen en een weg in leen in verbinding met die heerlijkheid. De oudste overgeleverde omschrijving uit 1394 stelt: *Die hofstede toe Drakesteyne mitten gerichte, tyns ende tienden (...), item een veen, dat daer an leecht mitten wege, mit synen sloten (...), item een wech tusen Vuerzeberch ende Baerenberch (...).*²⁴

Deze laatste verbinding was voor de Van Drakenburgs belangrijk, want Frederick van Drakenburg, Werners vader, had sinds

omstreeks 1300 al een stuk van het Baarnse Veen bij Eemnes in leen. Ik denk dat deze weg van oorsprong ook zo'n grensweg vormde; ten westen kappittelgoed, ten oosten bisschoppelijk veen als wildernis. De weg op een strook bisschoppelijke grond vormde een vrije passage voor de Van Drakenburgs, maar ook voor de bisschop zelf naar *Huis Ter Eem* (sinds 1346 in Eembrugge). Het bisschoppelijke veen rond De Vuursche is op enig moment voor 1359 ook toegedeeld aan het kapittel van Sint-Jan. Omstreeks 1464 werd de weg 'heerwech' genoemd; een belangrijke weg dus.

Uitbreidingen door Johan van Culemborg

In 1550 verwierf Johan van Culemborg verscheidene uitgeveende gronden grenzend aan het harde in erfpacht van het kapittel van Sint-Jan.²⁵ Het ging om *De Inham*, de strook van 'negen roeden' en verschillende percelen die samen de 'honderd morgen' moeten hebben gevormd, nu grotendeels het natuurgebied *De Stulp*. Deze toevoegingen door Van Culemborg komen overeen met alle groen op kaart 2. Deze handelingen en zijn processen over de aantastingen van De Vuursche staan in schril contrast met de bewering van Gaasbeek e.a. dat Van Culemborgs bemoeienissen met De Vuursche gering waren.²⁶

De 'negen roeden' en de galgenberg

Na onenigheid over het gebruik van de venen gunde het kapittel van Sint-Jan in 1464 de venen tussen (lees: in de hoek van) *die wech op Laperts* [= Baerner Wech] en *die heerwech die van der Vuurse loept tot Baern waerts* [= Vuursche Dijck] aan Baarn, evenals het veen vanaf deze laatste weg. Ook was overeengekomen dat het kapittel *alomme van den voors[eyde] bepaelde veenen behouden negen roeden veen breet aen hoeren harde van der Vuurse (...)*. Het was verboden om hierop turf te graven, maar de Baarnaars mochten er wel op komen met

hun turf uit het 'wilde veen'.²⁷ Dat mochten zij redelijkerwijs om turf via de *Baerner wech* af te voeren (zie kaarten 1 en 3).

De beide venen, in 1597 'Gemeente van Baeren Veen' genoemd, lagen dus aaneengesloten langs de noordrand, rond de noordoostpunt van De Vuursche en ten noordoosten van het huidige natuurgebied *De Stulp* met de negen roeden als scheiding. Er werd in 1464 niet gerept over de *sloot nae Veenhuissen* of iets dergelijks als grens, zoals die op kaart 3 met tekst is aangegeven en op kaart 1 langs lijn S, gericht op de top van De Vuursche. Wel wordt

harde c.q. de ligging van de Zevenlindenweg komt de afstand van tweehonderd roeden uit bij de knik in de gemeentegrens (aansluiting van lijn Z op lijn S). Daar kom ik op terug.

Op kaart 3 staat dat de 'negen roeden' van Baarn zijn gekocht. Deze strook van circa 34 m breed vormde de noordgrens tussen De Vuursche en Baarn, die ik ongeveer en in de breedte op schaal op kaart 1 heb aangegeven. Omstreeks 1550 heeft Van Culemborg verzocht om een galg en een rad te mogen plaatsen als teken van de hoge jurisdictie.²⁸ Die kwamen er, zoals die bij de *Vuursche Dijk*

zijn opgesteld en op de kaarten 2 en 3 zijn aangegeven in de uiterste noordoosthoek waar de 5 m hoogtelijn oostwaarts uitstulpt (!). Deze hoek is op enig moment afgescheiden van De Vuursche, zoals al op kaart 4 is te zien.

In 2014 heb ik mij door een complex van oorzaken betreffende de inschatting van de ligging van de noordgrens vooral laten leiden door *Jan Huijberts* veen aan te zien voor de weide ten noorden van kasteel *De Hooge Vuursche*, de 5 m hoogtelijn en het gebruik van de Biltse morgen van 0,92 ha in plaats van de gangbare 0,85 ha.²⁹

Doorslaggevend is echter dat de heerlijkheid *De Vuursche* alleen op het harde van de *Vuursche Berg* lag! De galgenberg kan dus niet op de *Baarnse Berg* hebben gelegen en de noordgrens lag daardoor zuidelijker. Met deze herziening volgens kaart 1 komt de opgegeven oppervlakte van 536 morgen aardig overeen bij 0,85 ha/morgen.

De 'honderd morgen'

Er zijn in 1550 nog meer uitgegraven venen *by de Vuurse gelegen* naar Van Culemborg in erfpacht overgegaan. Daaronder is ook genoemd de grond bij de *Soester graft ter Vuurse waert* ter grootte van 151 bij 60 roeden breed (568 bij 256 m; 17 morgen = circa een hoeve) waarvan Aernt van Amerongen het veen in 1461 in pacht verkreeg.³⁰ Het vierkant (huis-

Kaart 5. Fragment met daarop de twee grootste hofsteden op 'het harde van De Vuursche' (donkerbruin) door Lucas Jansz Sinck e.a., 1619; noorden links. De rode lijn is de Limiet van 1535, met de knik bij de 'Beukenboom' en de paal op de rand van het harde. Linksboven 'De Poel' en de sloot naar Veenhuizen (Nationaal Archief, 4.VTH-2584).

aan die kant (de oostkant) over de afmetingen en de richting geschreven: *van der voirseyde heerwech die van der Vuurse tot Baarn waert loopt tot den Poel, welck poel gelegen is achter dat boulandt aen die harde van der Vuurse, streckende tot Veenhuysen waert zuytoestwaert op dair die herberge staat twee hondert roeden breet van der Vuurse af van omtrent.*

De Poel is aangegeven op kaart 5 en komt overeen met 'kom 3,9 m' op kaart 1. Uitgaande van de hiervoor vastgestelde rand van het

erf?) langs de noordostrand van de zogenaamde ‘honderd morgen’ op kaart 3 moet hiervan deel hebben uitgemaakt, want de *sloot nae Veenhuissen* lag hierlangs.

Verder ging het om de gronden waarvan Ghisbert van Hamersvelt, Henrick Goossensz, Evert Ewouts, Ghisbert Jan Lambertsz en Goossen Gysbertsz in wisselende samenstellingen sinds 1461 en 1485 de pachters waren: twee hoeven (= ca. 32 morgen) en percelen van 53, anderhalve, zes en nog apart een halve morgen,³¹ tezamen 93 morgen. Met de 17 morgen erbij is dit in totaal 110. Hiervan durf ik wel te stellen dat het gaat om de ‘honderd morgen’. Het lijkt erop dat het enkeerdcomplex binnen *De Stulp* een van de twee hoeven betrof.

Vast gegeven is de westgrens, de *Stulpse Laan*. Mijn uitgangspunt in 2014 dat de zuidoostgrens van de ‘honderd morgen’ overeenkwam met de grens van De Vuursche uit 1823 blijkt wankel. Het gebied tussen de twee lijnen A op kaart 1 mag dan wel 130 morgen zijn, het strookt niet met de nog open ruimte naast *Pijnenburg* in 1647 op kaart 4. Met de zuidoostgrens volgens lijn B1 komt de zuidpunt van de ‘honderd morgen’ op de kaarten 2 en 4 ten opzichte van een lijn door de *Slotlaan* (bomenrij op kaart 4) beter uit. De laagte ‘kom 4,1 m’, die gevuld zal zijn geweest met veen, valt dan helemaal binnen de ‘honderd morgen’ en het ‘dras’ in de oostpunt van *De Stulp* komt dan overeenkomstig het blauw op kaart 2 erbuiten te liggen. De oppervlakte van de trapeziumvorm (lijnen B1 en B2 en S op kaart 1) volgens de haakse hoek op de Zevenlindenweg als op kaarten 2 en 3 komt met circa 112 morgen overeen met de optelling hierboven (110 morgen). Het grotere gebied met de schuine zijde langs lijn Z komt dicht bij 130 morgen. Het lijkt erop dat de vergroting naar 130 morgen is veroorzaakt door een uitwisseling van de punt bij de galgenberg ten gunste van uitbreiding van de ‘honderd morgen’, waarbij alleen het getal op de schetsmatige kaart 3 later is aangepast.

Er zijn teveel onzekerheden om precies de grenslijnen aan te wijzen, want op kaart 2 grenst de ‘honderd morgen’ niet aan de voorganger van de Zevenlindenweg. Vooruitlopend op de verdeling van 1629 in zesde en derde parten kan ik wel al melden dat de lijnen B dichter bij de waarheid liggen dan A, want daarmee voldoen de parten op kaart 4 beter aan die verdeling.

(Wordt vervolgd.)

Bronnen en bronbewerkingen

- Archief 222 *Kapittel van Sint-Jan te Utrecht*, Het Utrechts Archief (HUA).
Archief 635 *Huis Drakestein te De Vuursche en heerlijkheid de Vuursche (...)*, HUA, vooral afschriften door notarissen.
Beeldbank Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed: Kadastrale Minuutplans.
Documentatiearchief Historische Kring Baerne.
A.J. Maris, *Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak*, Den Haag 1956.
S. Muller Fzn e.a., *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (OSU), Utrecht 1920-1959.

Literatuur

- F. Gaasbeek, *Baarn – Geschiedenis en architectuur*. Zeist 1994.
J. Groeneveld, ‘De kaart van 1597 van de heerlijkheid De Vuursche – Geo-referentie van grenzen en objecten’, in: *TVE*, 2014, nr. 2 & 3, p. 128-133.
J. Groeneveld, ‘De brinken van Hilversum – Historische verkenning in de oude dorpsstructuur van 1824’, in: *Eigen Perk*, 2018, nr. 2, p. 51-62.
J.H.M. Hilhorst & J.G.M. Hilhorst, *Soest, Hees en De Birt – van achtste tot zeventiende eeuw*. Hilversum 2001.
L.J. Keunen, C.J. Frank & E.H. Boshoven, ‘... de schoonheid van een veel bezocht en door de mode begunstigd oord...’. RAAP-Rapport 3391. Weesp 2018.
A. Kos, *Van Meenten tot Marken – (...)*. Hilversum 2010.
E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint-Jan te Utrecht*. Hilversum 1995.
M. Schönfeld, *Veldnamen in Nederland*. Arnhem 1950.

Noten

1. HUA 635, inv. 2 t/m 8. Ik hanteer voor de heerlijkheid de naam *Drakenstein*, tenzij in

- (historische) aanhalingen anders is vermeld. De huidige benaming van het kasteel is *Drakensteyn* (opgave Koninklijk Huisarchief dd. 4-1-2023).
2. Zie beeldbank.cultureelerfgoed.nl, Kadastrale kaarten, zoeken op Vuursche. Voor de beschrijving AE 0482, inv. 54.
 3. HUA 635, inv. 3 (film 2), foto's 532-533.
 4. HUA 635, inv. 3 (film 2), foto's 612-614. Gaasbeek e.a. (p. 437) suggereert dat Johanna al in 1557 De Vuursche erfde, maar uit het archief van het *Huis Drakestein* HUA 635 blijkt niet dat Charles van Bourgondië voor de overdracht van 1563 enige bemoeienis had met De Vuursche.
 5. Maris (1956), p. 25. Gaasbeek e.a., p. 437. HUA 635, inv. 3, foto's 608-609.
 6. Groeneveld (2014).
 7. Y. Kobalowitz, 'Twee oude kaarten (...) ' (2016), in: 'Dossier De Vuursche', upload d.d. 29 sept. 2021 op: www.awn-archeologie.nl/afdeling/naer-dincklant (laatst gezien 6-1-2023).
 8. Als noot 7.
 9. G. Boink, d.d. 21-09-2021 (NA: 00573671) en correspondentie 19-12-2022. In de laatste heeft hij toegegeven dat er op 4.VTH-3019 toch later bijgeschreven namen staan.
 10. Als noot 7. HUA 635-3, foto's 585-588 (kaart gen. 586).
 11. Palmboom, p. 248; noot 309: *que habetis in Nardinclant, silvam Wrs et (...)* als begrenzing genoemd.
 12. HUA 635, inv. 3 (film 2), 517-518; resp. 485-486 en 504-506.
 13. Palmboom, p. 248-255.
 14. Een elect-bisschop is benoemd, maar nog niet als bisschop gewijd.
 15. HUA 635, inv. 4, foto 88-91 (m.b.t. 1460 en 1461); OSU, no. 943 (m.b.t. 1239); HUA 30, fo. 176v nieuw; Hilhorst (2001) p. 45; Palmboom (1995), p. 288-289.
 16. Een 'enkeerdcomplex' is een samenstel van percelen met 'enkeerdgrond'. Enkeerdgronden zijn in het Nederlandse landschap de oude bouwlanden (o.a. 'essen' in Drenthe, 'enken' in de Achterhoek en 'engen' in Utrecht en Het Gooi), die werden bemest met een mengsel van heideplaggen of -strooisel en uitwerpselen van het vee (met name schapen) uit de potstallen. Daardoor is in de loop van de eeuwen de zwarte teeltlaag steeds dikker geworden. Enkeerdgrond is een bodemclassificatie die geldt voor zo'n toplaag van minimaal 50 cm. Op kaart 1 zijn de complexen met deze classificatie paars gestippeld aangegeven, evenals de wal ter plekke, zoals beide ontleend aan Keunen, e.a., RAAP-Rapport 3391 (2018).
 17. Groeneveld (2018) , p. 51-62.
 18. De positie van deze paal stond op een plaats die overeenkomt qua ratio van de afstanden tot het eind Wakkerendijk (grens Eemnes-Baarn) en tot aan de paal ten zuidoosten van en kort op de gracht rond *Warnaers hofstede*, zowel qua verdeling op de nauwkeurig geschaalde kaart 4.VTH-2584 van Lucas Jansz Sinck uit 1619, als de daarop opgegeven roeden ('sevendalff honderd' = 650, resp. 'vj ^c sestich' = 660).
 19. Als noot 7.
 20. *Snorreveen* wordt ook genoemd onder Soest. Het kapittel had toen nog niet het veen aan Baarn toegewezen (pas in 1464). HUA 635, inv. 4, foto 88; HUA 218-1, inv. 9, regest 3235; HUA 635, inv. 3, foto's 528-531.
 21. HUA 222, inv. 169-1, f. 29-30. Het 'lage gerecht' hield berechtiging van kleine vergrijpen in, het 'hoge gerecht' ging om zware delicten, waarbij de doodstraf kon worden opgelegd.
 22. HUA 635, inv. 2, foto 126. fiche nr. 1251, ongedateerd, omstreeks 1580.
 23. Schönfeld: een moeilijk te bewerken stuk land of harde grond.
 24. Maris, p. 24; leenregistratie *Drakenstein*; (...) = 'als dat gelegen is'. De tekst werd steeds gekopieerd en zal oudere versie hebben gehad die tot voor 1360 gaan.
 25. HUA 635 inv. 3, foto's 533-536.
 26. Gaasbeek e.a., p. 436. Zie o.a. Enklaar en HUA 635 voor de processen.
 27. HUA 222, inv. 7, f. 72v-73; 635-3, foto's 528-531.
 28. HUA 635, inv. 2, foto 75, fiche 459, ongedateerd. Gaasbeek e.a. (p.437) beweren onterecht dat de hoge jurisdictie pas in 1637 voor het eerst werd verleend.
 29. Nauwkeuriger is 0,848 ha/morgen, voor 600 vierkante roeden van 3,76 m. Het is niet mogelijk met hedendaagse exactheid morgens om te rekenen, want het waren vaak schattingen die ook nog varieerden met de kwaliteit van de grond.
 30. HUA 635, inv. 2, foto's 533-536; inv. 4, foto's 91-92.
 31. HUA 635, inv. 4, foto's 92-96.

JAAP GROENEVELD (1947) publiceert sinds 2004 over regionale en lokale geschiedenis van het Gooi en Eemland. Historisch-geografische onderwerpen vormen daarin een rode draad en zijn voorkeur gaat ernaar uit bestaande leemten nader te onderzoeken. Hij was bestuurslid en eindredacteur van Tussen Vecht en Eem (2003-2010) en bestuurslid bij de Historische Kring Eemnes (2009-2020).

Agnes Block en Maria Sibylla Merian

Een passie voor botanie aan de Vecht

Jeltsje Boersma

Agnes Block woonde op de buitenplaats *Vijverhof* aan de Vecht, waar zij een klassieke tuin met boomgaarden, sier- en moestuinen, vijvers, een orangerie en een verwarmde kas aanlegde. Een vrijplaats voor liefhebbers van en geïnteresseerden in botanie. Zij ontving er diverse schilders om haar bijzondere plantencollectie vast te laten leggen. Een van hen was Maria Sibylla Merian, een bekende botanische kunstenaar.

Hotel-restaurant 'Flora Batava', dat medio 2021 zijn deuren opende op de buitenplaats 'Vijverhof' in Nieuwersluis.

Op de buitenplaats *Vijverhof* te Nieuwersluis is in 2021 hotel-restaurant *Flora Batava* gerealiseerd. De naam van het hotel verwijst naar Agnes Block (1629-1704), die daar van 1670 tot haar dood woonde. Ze werd 'Flora Batava', bloemgodin van de lage landen, genoemd, omdat ze zich op haar buiten bezighield met het kweken van exotische planten, maar vooral omdat ze er als eerste in slaagde een ananas tot rijpheid op te kweken. Ze liet naar aanleiding daarvan in 1674 door Jan Weenix een schilderij maken, waarop ze is afgebeeld met de ananas en wat er verder voor haar toe deed, zoals haar gezin en haar buiten. Ook werd er een zilveren munt gemaakt ter ere van dit bijzondere feit. De ananas komt terug in het logo van het nieuwe hotel.

Toen ik in Friesland woonde, heb ik me

beroepshalve verdiept in het levensverhaal van de botanische schilderes Maria Sibylla Merian. Ik gaf rondleidingen in de kerk in Wiuwert (Wieuwerd). Hier kwam het verhaal van de Labadisten aan de orde en daarbij de biografie van Anna Maria van Schurman en die van Merian. In elke publicatie over Merian kwam ik Agnes Block tegen, andersom is het ook zo: waar je leest over Block, lees je ook over Merian. In Wiuwert heb ik Merian bestudeerd vanuit het perspectief van de Labadisten. Nu ik in Loenen woon, wil ik haar levensloop beschrijven in de context van Block. Uiteindelijk was Merian een van de schilders die afbeeldingen maakten van de planten van Block. En dankzij de schilders kunnen we ons een beeld vormen van andere tijden.

Agnes Block en Vijverhof

Agnes Block werd geboren in Emmenrich. Ze kwam uit een doopsgezinde familie van lakenhandelaars. Ze was al jong wees en is met haar zussen opgevoerd bij familie van haar moeder in Amsterdam, in het gezin van de familie Rutgers. Ze had een gezellige tijd te midden van de doopsgezinde geloofsgenoten en haar grote familie. In dit bevoorrechte milieu ontwikkelde ze zich tot een vrouw van haar tijd: ze schilderde (vooral vogels en bloemen), maakte knipsels en was zeer geïnteresseerd in kunst en wetenschap.

Toen ze in 1649 trouwde met de doopsgezinde Hans de Wolff kwam ze in de Warmoesstraat te wonen. Hier zaten in elk pand winkels en woonden tot de aanleg van de grachtengordel de rijkste kooplieden, vanwege de ligging vlakbij de haven en direct aan het Damrak, waarover overzeese goederen werden aangevoerd naar de waag op de Dam. Later verhuisde het echtpaar naar de Herengracht.

Agnes was haar hele leven bevriend met de dichter Joost van den Vondel. Hij was een oom van haar man. Vondel maakte gelegenhedsgedichten voor familiefeesten en droeg ze dan zelf voor, bijvoorbeeld op het huwelijksfeest van Block en De Wolff. Via haar schoonfamilie kwam Block in aanraking met de betekenis van het bezit van een buitenplaats en met het kweken van bloemen. De moeder van Hans de Wolff had in de Purmer een buiten met een tuin, waarover de beroemde botanicus Jan Commelin met lof sprak.

In 1670 overleed Hans de Wolff. In datzelfde jaar kocht Block de hofstede *Hofbergen* aan de Vecht. Ze bouwde op die plek haar buitenhuis *Vijverhof* en legde hier een klassieke tuin aan met boomgaarden, sier- en moestuinen, lanen, vijvers en met een volièrre, een orangerie en een verwarmde kas. Block hertrouwde in 1674 met de Sijbrand de Flines, een doopsge-

Agnes Block, *Sybrand de Flines en zijn twee dochters op de buitenplaats 'Vijverhof'*, olieverfschilderij door Jan Weenix (1640-1719) (collectie Amsterdam museum).

zinde weduwnaar met twee dochters en, net als haar eerste man, zijdehandelaar van beroep. Hoewel ze woonden in de stad, brachten ze het grootste deel van het jaar door aan de Vecht.

De netwerken rond de botanie

Agnes Block leefde in een tijd van wetenschappelijke en religieuze ontwikkelingen, ontdekkingen en nieuwe ideeën. Wat tot dan voor waar werd aangenomen over het geloof en de natuur, kwam in een nieuw licht te staan. Men ging zelf nadenken, onderzoeken en ervaren. Het was ook de tijd waarin de Republiek der Verenigde Nederlanden een wereldmacht was op de zee. Schepen van de VOC (Verenigde Oost-Indische Compagnie) en de WIC (West-Indische Compagnie) voerden waren aan vanuit de hele wereld. Er werden handelsposten opgericht in de Oost en de West. De trans-Atlantische slavenhandel was een activiteit van de handelsvloot. Amsterdam werd een belangrijk handelscentrum van uitheemse producten en zo een zeer welvarende stad. De grachtenpanden getuigen hiervan, net als de buitenplaatsen rondom de stad, die de rijke kooplieden lieten bouwen

om de zomers op door te brengen. Ook aan de Vecht, waar er wel tweehonderd verzezen.

Door de handel kwam men in aanraking met nieuwe, onbekende planten en dieren: er ontstond bij de welgestelde klasse een fascinatie voor botanie. Op de buitenplaatsen was ruimte genoeg om uitheemse gewassen te kweken en te bestuderen. Er ontstond een heel netwerk omheen van belanghebbenden, zoals botanici, eigenaren van buitens en bestuurders zoals de families Commelin, Huydecoper en Witsen.

De botanicus Jan Commelin richtte samen met Joan Huydecoper II van Maarsseveen de nieuwe *Hortus Botanicus* op in Amsterdam. Jan Commelin kreeg de leiding van de *Hortus* en is later opgevolgd door zijn neef, de botanicus Caspar Commelin. Jan Commelin kweekte op zijn buiten *Zuyderhout* bij Haarlem medicinale kruiden voor de verkoop. Hij adviseerde buitenplaatseigenaren over het kweken van uitheemse gewassen en over het gebruiken van een verwarmde kas. Joan Huydecoper II kwam uit een bestuurdersfamilie, die generaties lang aan de Vecht onder andere het buiten *Goudestein* had. Huydecoper werd in Amsterdam zes keer tot burgemeester gekozen en was bewindhebber van de VOC. Nicolaas Witsen bekleedde in die periode dezelfde functies. Hij stimuleerde onderzoek naar de mogelijkheden van koloniale gewassen. Binnen dit netwerk was het gemakkelijk om aan uitheemse producten te komen zoals bloembollen, gewassen en zaden, bijvoorbeeld uit vestigingen van de VOC. Deze producten werden onderling geruild en verhandeld.

De VOC liet bij fort *Goede Hoop* in Zuid-

Afrika een compagniestuin aanleggen voor passerende schepen om water, groenten en dergelijke in te slaan. In deze tuin werden groenten, medicinale gewassen en sier-

Zilveren penning met aan de ene zijde een afbeelding van Agnes (Agneta) Block, 'Flora Batava', aan de andere zijde de lentegodin in de tuin van 'Vijverhof' met een ananasplant. Vervaardigd door Jan Boskam, 1700 (collectie Rijksmuseum).

planten gekweekt. Dit soort plekken, de buitens en de *Hortus* vulden elkaar aan op het gebied van kweken en onderzoek.

Die fascinatie kwam ook tot uiting in het verzamelen van exotica zoals schelpen, gedroogde planten, geprepareerde dieren en prenten. Dit alles werd gerangschikt in rareitenkabinetten. Velen, zoals Nicolaas Witsen en zijn neef Jan Witsen, die secretaris van Amsterdam was, hadden een rareitenkabinet. Jan Witsen bezat daarnaast plantages in Suriname. Zij maakten deel uit van een internationaal netwerk van mensen die met elkaar correspondeerden. Agnes Block bewoog zich in dit bevoorrechte milieu van liefhebbers van botanie en ontving veel geïnteresseerden in haar tuin en kassen.

De buitenplaatsen en de kabinetten trokken in die tijd veel bezoekers die de gecultiveerde wonderen der natuur kwamen aanschouwen. Schilders konden op de buitens en in de *Hortus* hun geld verdienen met schilderen, bijvoorbeeld voor botanische catalogi. Block trok tientallen schilders aan om haar planten in al hun groei- en bloeistadia vast te leggen. Het is haar niet gelukt met een testament haar

buiten en prenten bijeen te houden. *Vijverhof* werd verkocht en in 1813 afgebroken. In 1866-1867 werd een nieuw huis op dezelfde plek gebouwd, dat ook de naam *Vijverhof* kreeg. De ruim vierhonderd prenten zijn na haar dood verspreid geraakt, maar er is gelukkig wel een overzicht van wie wat schilderde, waardoor er toch een beeld is van wat er groeide in de tuin en de kas van Block.

Maria Sibylla Merian

Een van de schilders die in opdracht van Agnes Block op *Vijverhof* werkten, was Maria Sibylla Merian (1647-1717), een bekende, gedreven botanische kunstenares. Zij werd geboren in Frankfurt am Main als dochter van Matthaeus Merian en zijn tweede vrouw Johanna Sibylla Heim. Haar vader was kopergraveur, illustrator en uitgever. Haar halfbroers Matthaeus en Caspar Merian werkten mee in het bedrijf. Merian kwam daardoor in haar jeugd al in contact met boeken en met schilders en hun werk. Na de dood van haar vader in 1650 trouwde haar moeder met de bekende bloemenschilder Jacob Marrel. Van hem leerde Merian het schildersvak: het maken van verf, het prepareren van perkament en de waterverftechniek (een techniek die het meest geschikt werd geacht voor vrouwen). Ze had dus alles mee om zich te bekwaamen in het ambacht van het schilderen van bloemen. Ze begon met het

'Vijverhof' aan de Vecht, tekening door Hendrik Tavenier naar een prent van Daniel Stoopendaal uit de 'Zegepraalende Vecht', 1780 (collectie Koninklijk Huisarchief).

weergeven van boeketten, die werden verlevendigd met insecten.

Empirisch onderzoek

De vader van Maria Sibylla Merian was calvinist en bewoog zich in piëtistische kringen. Merian werd luthers gedoopt en was een gelovige vrouw. Ze wilde vanuit haar geloof en met haar schilderen God en de mensen dienen en de Schepper tonen, zoals die zich openbaart in de natuur, ook in de nietige schepsels. In Frankfurt am Main viel haar de zijderups en de zijdeteelt op. Omdat ze de moerbeiplant met de zijderups nauwkeurig wilde schilderen, legde ze thuis kweekbakken aan. Zo ontdekte ze als een van de eersten dat insecten en vlinders uit een ei geboren worden en zich via een rups- en popstadium pas tot hun uiteindelijke gedaante ontwikkelen: de metamorfose. Tot die tijd dacht men dat diertjes spontaan uit de aarde ontstonden. Wat ze zag, maakte haar nieuwsgierig naar wat voor vlinder zich uit welke rups ontwikkelde op welke plant. Merian heeft haar verdere werkzame leven gewijd aan het bestuderen van de stadia van ei, rups, pop, vlinder met hun voedselplant en het schilderen ervan en ontwikkelde hiermee haar wetenschappelijke kennis.

De schilderes en de metamorfose

Merian kende uit het bedrijf van haar vader de boeken van botanici zoals Johannes Goedaert en Stephan Blankaart. Zij tekenden de insecten en vlinders, zoals tot dan toe gebruikelijk was, op een rijtje naast en onder elkaar. Ze ging haar eigen weg met fraaie afbeeldingen van het hele verhaal van de metamorfose. Het ontdekken van de verandering hing in die tijd in de lucht. Merian spreekt van 'wonderbaarlijke verandering'. Wat ze zag bij de metamorfose, betrok ze op haar geloof: de dood en de opstanding. Anders gezegd: je voedt je, bezint je en gaat verder als vlinder. Je kunt deze stadia ook betrekken op haar leven.

Merian trouwde in 1665 met een leerling van Jacob Marrel: Johann Andreas Graff (1636-1701). Hij was bekend door zijn gravures van architectuur. Ze vestigden zich in Nürnberg waar ze samenwerkten in hun uitgeverij. Hier kregen ze twee dochters: Johanna Helena (1668-1728) en Dorothea Maria (1678-1743). Merian ging ondanks het feit dat ze moeder was geworden, door met de studie van de natuur en met kweekbakken. Daarnaast gaf ze schilder- en borduurles aan vrouwen uit hogere kringen. Ze bracht drie losbladige bloemenboeken uit, die als voorbeeldboeken bij schilderen en borduren werden gebruikt. Kopiëren uit elkaars werk was toen bij schilders gebruikelijk, Merian deed dat zelf ook. Ze maakte vervolgens twee boeken over rupsen, waarin de nadruk lag op de metamorfose en de voedselplant. Haar derde rupsenboek, met observaties uit Friesland en de omgeving van Amsterdam, verscheen na haar dood.

Maria Sibylla Merian bij de Labadisten

Op 'Walta State' in Friesland

Er brak in 1681 een nieuwe fase aan in het leven van Merian. Na de dood van haar stiefvader Marrel in dat jaar trok ze met haar kinderen in bij haar moeder in Frankfurt am Main. Om haar moeder te ondersteunen of vanwege de problemen die ze had met haar man? Dat blijft onduidelijk. Hun bedrijf bleef in Nürnberg.

Portret van Maria Sibylla Merian op 32-jarige leeftijd door haar stiefbroer Matthaeus Merian, 1679.

Intussen woonde Merians halfbroer Caspar in Friesland op een kasteel in Wiuwert (Wieuwerd) bij de Labadisten. Dit waren volgelingen van Jean de Labadie en te vergelijken met piëtisten. De Labadisten konden zich na veel omzwervingen terugtrekken op *Walta State*, omdat ze drie adellijke dames, de freules Lucia, Anna en Maria Van Aerssen van Sommelsdijck, in hun midden hadden. De freules hadden hun familiebezit in Wiuwert voor bewoning door gelijkgestemden beschikbaar gesteld. De groep leefde op dit kasteel in gemeenschap van goederen op een vrome, strenge en sobere wijze.

In 1685 besloot Merian zich ook bij deze geloofsgemeenschap aan te sluiten, met haar moeder en dochters. Die stap betekende nogal wat. Labadisten sloten hun eigen huwelijken, voedden de kinderen streng, eenzijdig en gescheiden van hun ouders op en verboden 'aardse sier'. Dat betekende voor Merian het einde van haar huwelijk. Johann Andreas Graff bezocht haar op *Walta State*, maar wilde daar niet blijven. In 1692 zijn ze officieel gescheiden.

Het verblijf op het kasteel was voor de beide dochters vast niet zo prettig. Het betekende voor Merian ook het einde van het schilderen, studie was wel toegestaan. In Wiuwert heeft Merian de metamorfose van de kikker bestudeerd en haar studieboek, haar entomologisch dagboek, geordend. Hierin verzamelde ze beschrijvingen en afbeeldingen van haar observaties. Haar prenten waren composities van het materiaal uit dit archief. Dit studieboek is een bron van informatie voor wie het leven van Merian bestudeert.

Contact met Suriname

In 1683 zochten de Labadisten een uitwijkmogelijkheid voor het geval zij na het overlijden van een van de freules niet op de *Walta State* konden blijven. Het verre Suriname kwam in beeld. Hier was een broer van de freules, Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck, gouverneur (hij is er in 1688 vermoord). Vanwege de connectie met Van Aerssen besloten de Labadisten om in Suriname voet aan wal te zetten en hier een plantage aan de Surinamerivier

te stichten: *la Providence*, met aan het hoofd onder anderen freule Lucia. De kolonie was in handen van de Sociëteit van Suriname, een organisatie die werd gevormd door de WIC, de stad Amsterdam en Cornelis van Aerssen. Deze sociëteit stimuleerde het oprichten van plantages. Van de geloofsgenoten in Suriname kwamen verhalen op *Walta State* en naturalia zoals opgezette vlinders. Dit sprak de in natuur geïnteresseerde Merian natuurlijk erg aan en zo werd het zaadje geplant voor haar verdere toekomst.

De situatie op *Walta State* veranderde, toen de bekende en belangrijke Labadist Hendrik van Deventer besloot de groep in 1688 te verlaten. Hij bracht geld in het laatje met zijn productie van pijnpillen en zijn praktijk voor kraamhulp en beenderziektes. Het vertrek van Van Deventer en de hoge kosten van de reizen naar Suriname betekenden dat het samenleven in gemeenschap van goederen niet meer haalbaar was. De achtergebleven gelovigen moesten voortaan voor zichzelf zorgen. De situatie voor Merian veranderde hierdoor, maar vooral ook na de dood van haar moeder en haar broer.

Een nieuwe start in Amsterdam

Je kunt zeggen dat het leven van Merian begon als rups in Duitsland, dat de coonfase zich afspeelde in Friesland en dat ze verder leefde als vlinder. Ze besloot haar vleugels uit te slaan en vertrok met haar dochters in 1691 naar Amsterdam om daar samen een atelier op te zetten. De stad zal haar een vertrouwd gevoel hebben gegeven, want Amsterdam had de sfeer van Frankfurt am Main en gaf haar mogelijkheden. Ze kende het verdienmodel van een bedrijf met opdrachten van bijvoorbeeld de rijke adel en kooplieden met hun lusthoven. De fascinatie voor botanie in haar nieuwe woonplaats kwam haar goed van

Koekoeksbloem uit het 'Rupsenboek' (1713-1714) van Maria Sibylla Merian.

pas. Voor Merian was er geld te verdienen en zo kon ze in haar eigen onderhoud voorzien. Dat ze een bekende schilderes was mede door haar bloemen- en rupsenboeken, was in haar voordeel. Ze kreeg schilderopdrachten, ze kleurde bijvoorbeeld samen met haar dochters prenten in voor anderen. Voor de kleurstudies die ze hiervoor deden, konden ze terecht in de *Hortus* en de kabinetten. Ze pakte het aanleggen van kweekbakken weer op, rupsen zocht ze buiten de stad. Al haar studies kwamen in haar studieboek. In haar atelier handelde Merian in exotica. Die kreeg ze onder anderen via Jacob Hendrik Herolt. Hij dreef handel op Suriname en trouwde in 1692 met haar oudste dochter Johanna Helena. Zij hadden elkaar ontmoet bij de Labadisten op *Walta State* en hebben zich later gevestigd in Suriname. Merian zat in Amsterdam als een spin in het web met haar werkzaamheden.

Agnes Block en Maria Sibylla Merian

De netwerken van Block en Merian vielen als vanzelf samen en zo werd Merian evenals haar oudste dochter een van de schilders van de verzameling (uitheemse) planten en opgeprikte vlinders van Block op *Vijverhof*. Er is bijvoorbeeld een afbeelding bewaard gebleven dat een product is van de samenwerking tussen Merian en Willem de Heer. Hij nam de plant voor zijn rekening en Merian de vlinders.

Maria Sibylla Merian naar Suriname

Er ontstond bij Merian gaandeweg een onvoldaan gevoel over het afbeelden van dode insecten en een verlangen naar haar oorspronkelijke manier van werken. Ze gaf hier gehoor aan door in 1699 met haar jongste dochter Dorothea Maria op een koopvaardij-schip naar Suriname te vertrekken. Johanna Helena bleef in Amsterdam om de werkzaamheden in het atelier gaande te houden. In Paramaribo huurde Merian een huis met een

tuin en ze pakte haar studie van de natuur weer op. Ze had indianen als personeel, die haar ook hielpen met de kweekbakken. Voor Merian was de beschrijving van haar observaties van plant en dier een wezenlijk onderdeel. Zoals de plaats en de tijd, de smaak van de vrucht en de toepassingsmogelijkheden van de plantendelen, ook de medicinale. En bij de dieren signaleerde ze de overlast, het gedrag, het parasiteren en de verdedigingsmechanis-

Tak van de zoete kers uit het 'Rupsenboek'.

men. Ze gebruikte de namen en informatie van de inlandse bevolking. Bij afbeelding 45 van de pauwenbloem (*flos pavonis*) in het *Surinameboek* lezen we dat slaafgemaakte vrouwen een kind een slavenbestaan wilden besparen door de vrucht af te drijven, bijvoorbeeld met de zaden van genoemde plant. Het krijgen van dat soort informatie getuigt van wederzijds respect en vertrouwen.

Moeder en dochter bezochten enkele plantages, onder andere *la Providence*. Op zoek naar studiemateriaal baanden slaafgemaakten een pad voor hen door het oerwoud. De

planters bezagen de dames meewarig, zij hadden slechts oog voor de productie van suiker. De twee vrouwen zullen de natuur in de tropen als intens, misschien wel als overweldigend hebben ervaren. Merian vond het er 'heet en nat'. Het klimaat eiste uiteindelijk zijn tol, na twee jaar keerden de vrouwen terug naar Nederland. Met veel beeldmateriaal: studies op perkament, gedroogde planten, dieren op sterk water en opgeprikte vlinders. Dit alles werd in het atelier verwerkt tot fraaie composities, waarbij de vlinders gedetailleerd werden geschilderd op ware grootte.

‘Verandering der Surinaamse insecten’

Het resultaat van de reis naar Suriname was een groot formaat boek dat verscheen in 1705: *Verandering der Surinaamse insecten*. Het was verkrijgbaar in het Latijn en het Nederlands met zestig al of niet ingekleurde prenten. Ze raadpleegde Caspar Commelin voor de Latijnse namen en hij voegde tevens informatie toe. In dit boek kwamen vooral de planten uitgebreid aan bod, naast de metamorfose van de Surinaamse insecten en vlinders en andere dieren zoals kikkers. Merian was een van de eersten die de Surinaamse natuur vanuit eigen ondervinding op een verhalende, toegankelijke manier in beeld brachten. Ook een Surinaamse ananas werd getekend, dezelfde vrucht waarmee Agnes Block een paar jaar eerder zoveel furore had gemaakt in Nieuwer-sluis.

Het bezoek van Peter de Grote

De Russische tsaar Peter de Grote (1672-1740) had een fijne neus voor talent en voor wie en wat belangrijk was. Hij had bijvoorbeeld contact met mensen als Nicolaas Witsen. Tijdens zijn bezoek aan Nederland in 1716/1717, waarin hij ook diverse bezoeken aan de Vechtstreek bracht, bezocht zijn lijfarts Merian vlak voor haar dood. Hij kocht prenten van haar en haar studieboek. Haar dochter Dorothea Maria en de schilder Georg Gsell werden uit-

Portret van Maria Sibylla Merian door Jacob Houbraken, omstreeks 1700.

genodigd om in Sint-Petersburg te komen werken. Ze vestigden zich daar en trouwden. Ze gaven er les en kregen schilderopdrachten. De tsaar nam ook de tuinbaas mee van de nieuwe eigenaar van *Vijverhof*, die het huis had gekocht na het overlijden van Block.

Block en Merian nu

Maria Sibylla Merian heeft met haar werk liefhebbers en onderzoekers van de natuur gediend en samen met haar dochters de naam Merian blijvend op de kaart gezet. Dankzij Georg Gsell is er een afbeelding van Merian. Jacob Houbraken heeft op basis van deze prent een schilderij gemaakt, waarop zij is afgebeeld met wat voor haar belangrijk was: de botanie, haar schilderwerk en haar vaders beeldmerk, een ooievaar. Merian krijgt geregeld aandacht in publicaties of tentoonstellingen bij haar geboorte- of sterfjaar. Agnes Block leeft voort in vele publicaties en door haar bijnaam 'Flora Batava', tevens de naam van het nieuwe hotel op het terrein van de

Pagina uit het Franse stripboek 'Maria Sibylla Merian. La mère d'écologie' van Yannick Lelardoux waarin Maria Sibylla aankomt bij de ingang van 'Vijverhof' en ontvangen wordt door Agnes Block.

buitenplaats in een herenhuis dat in 1867 is verrezen op de plek van het huis van Agnes uit 1670.

De namen Block en Merian zullen altijd met elkaar verbonden blijven. Het Franse stripboek *Maria Sibylla Merian. La mère d'écologie* van Yannick Lelardoux is er een voorbeeld van. Er staat een afbeelding in van Merian waarop ze aankomt bij de ingang van *Walta State* en eentje waarop Merian met Block bij de ingang van *Vijverhof* staat. Block en Merian vertegenwoordigen een boeiende tijd, ze waren onafhankelijk, ondernemend en elk vond haar eigen vorm in de botanie. De een kweekte bloemen op haar buiten, de ander was een botanische schilderes van beroep met een eigen atelier. Wat hen bij elkaar bracht, was het toenmalige gebruik om van het plantenbezit afbeeldingen te laten maken.

Dit artikel verscheen eerder in *Vechtkroniek*, november 2021, nr. 56.

Literatuur

Aanschouw de Lusthoven aan de Vecht.

Achtergrondinformatie bij de gelijknamige tentoonstelling. Uitgave Vechtstreekmuseum, Maarssen 2012.

Steven de Clercq en Juliette Jonker-Duynstee, *De kracht van Stichtse Vecht. Landschap en Cultuurhistorie*. Stichting Vechtsnoer, Maarssen 2018.

C. Catharina van de Graft, *Agnes Block, Vondels nicht en vriendin*. Utrecht 1943.

Jacob Hepkema, *Wieuwerd en zijn historie*.

Nederlands Hervormde Kerk Wieuwerd. Tiende druk, in eigen beheer, 1977 (eerste druk: 1896).

Yannick Lelardoux, *Maria Sibylla Merian. La mère de l'écologie*. Grands Destins de Femmes. Paris 2014.

Maria Sibylla Merian, *Metamorphosis insectorum Surinamensium. Verandering der Surinaamsche insecten. Transformation of the Surinamese insects*. Onder redactie van: Marieke van Delft en Hans Mulder.Tielt (België) en Den Haag 2016.

Ella Reitsma, *Maria Sibylla Merian & dochters*.

Vrouwenlevens tussen kunst en wetenschap. Zwolle 2008.

Kurt Wettengl (eindredactie), *Maria Sibylla Merian, 1647-1717, kunstenaressen en onderzoekster*. Bloemendaal 1998.

JELTSJE BOERSMA heeft op het Friese platteland gewoond. Door haar werk als rondleidster in de kerk van Wiuwert raakte ze geboeid door de geschiedenis van de zeventiende eeuw in al haar facetten: de godsdienst, de ontwikkelingen en bekende personen als Maria Sibylla Merian. Vijf jaar geleden verhuisde de auteur naar Loenen aan de Vecht. De geschiedenis van de buitens begon haar te interesseren, toen ze zich realiseerde dat Merian had gewerkt als botanische schilderes op het buiten van Agnes Block in Nieuwersluis.

De Emil-Ludenbijeekomst 2022

In het oude stadhuis van Naarden, thans *Huis van de Stad* geheten, werd op 14 oktober jl. de Emil-Ludenpenning toegekend. Anders dan in vorige jaren werd de naam van de kandidaat pas op de avond van de uitreiking bekend gemaakt. Omdat de gedoodverfde laureaat ook de Emil Luden-lezing hield die normaal aan de uitreiking voorafgaat, kon het verrassingsmoment worden gewaarborgd. Dus nadat Jaap Vlaanderen, coördinator vrijwilligerswerk en educatie bij het Goois Natuurreservaat (GNR), zijn lezing had gehouden, vernam hij van GNR-voorzitter Kees-Jan Dosker dat de jury de eervolle penning aan hem had toegekend.

De jury, bestaande uit de voorzitter van de Stichting Stad en Lande van Gooiland, Frits van Dulm, de voorzitter van de Stichting Tusssen Vecht en Eem, Jan Vollers, Jan Kwekkeboom, voorzitter van de vereniging Vrienden van het Gooi en Kees-Jan Dosker, noemde Jaap Vlaanderen een waardig kandidaat voor de Emil Ludenpenning. Omdat het accent in 2022 moest liggen op iemand die zich verdienstelijk heeft gemaakt voor de natuur, viel het oog van de jury op Vlaanderen. De penning wordt beurtelings toegekend aan personen of instellingen die zich in het bijzonder hebben ingezet en verdienstelijk hebben gemaakt voor een van die doelen: natuur of geschiedenis. In 2021 ontving Jaap Groeneveld de penning wegens zijn inzet op het gebied van regionale geschiedenis.

In zijn welkomstwoord feliciteerde Frits van Dulm het GNR allereerst met zijn negentigste verjaardag. Hij benadrukte dat dankzij de oprichting van GNR en de dagelijkse noeste arbeid van medewerkers en vrijwilligers, de huidige inwoners van het Gooi nog dagelijks van de natuur kunnen genieten. In zijn beknopte verhandeling over de voorgeschiedenis van het GNR memoreerde hij dat niet alleen Emil Luden, de eerste onafhankelijke

Jaap Vlaanderen houdt zijn lezing over het Goois Natuurreservaat (foto Erik van Wijland).

voorzitter van de Vereniging Stad en Lande van Gooiland, maar ook zijn vriend Van Tienhoven warm liep voor het bewaren van het Gooise natuurschoon dat werd bedreigd door onteigeningen en versnippering door verkaveling. In 1925 leidde dat tot het plan van Van Tienhoven om binnen het Gooi een reservaat te stichten met landgoed *Crailo*, het *Bosch Bikbergen* en de bosjes richting Zuiderzee, zoals die bij Oud-Naarden en een deel van de heidevelden in dat gebied. Dat plan sloot aan bij de gedachte van Luden om 'de heide en boschbezingingen van Stad en Lande ongerept voor het nageslacht te bewaren'.

Voor dat plan vond Luden, baron Röell, een jeugdvriend en inmiddels commissaris van de koningin in Noord-Holland, aan zijn zijde. Vanaf 1928 werden door een commissie onderhandelingen gevoerd over de omvang van zo'n reservaat. De vraag was of bijna alle gronden van Stad en Lande voor reservering als natuurschoon moesten worden bestempeld, zoals de commissie voorstelde. Of dat daaronder meer viel dan alleen de heidevelden in het Gooi. Luden vond dat de gemeentebesturen moesten aangeven wat huns inziens ongerept moest blijven. Hij was overigens van mening dat het landbouwbedrijf niet in het gedrang mocht

komen. En in het bestuur en de commissies van Stad en Lande ontsponnen zich toen al verhitte discussies over grondpolitiek in relatie tot behoud van natuurschoon tegen de achtergrond van het 'hoofdmotief der Erfgooierswet'.

Emil-Ludenlezing

Voor een uitvoerig overzicht van de geschiedenis van het GNR gaf Van Dulm het woord aan Jaap Vlaanderen voor zijn lezing: *Terug- en vooruitblik op de ontwikkelingen in het 3000 hectare tellende Goois Natuurreservaat!* Vlaanderen die zich bekend maakte als de zoon van de niet-scharende erfgooiër, Willem Vlaanderen, doorspekte zijn lezing met persoonlijke observaties en herinneringen en gaf een overzicht van opzienbarende ontwikkelingen in het bestaan van het GNR aan de hand van lichtbeelden.

Aanhakend bij de woorden van Van Dulm herinnerde Vlaanderen eraan dat de eerste alarmbellen bij natuurliefhebbers in het Gooi afgingen bij het plan van de Amsterdamse wethouder De Miranda voor de bouw van een stad op de hei tussen Bussum en Hilversum voor 50.000 inwoners, met name om daar Amsterdammers te huisvesten die destijds onder onhygiënische omstandigheden in kelderwoningen verbleven. Zijn plan werd in 1926 afgeblazen en vormde de eerste aanzet voor het ontstaan van het GNR.

Vlaanderen vertelde dat hij als jongen al gefascineerd was door het typische landschap van het Gooi dat zich uitstrekt tussen de stuwwallen in het oosten, de Vechtstreek in het noorden en de veengebieden in het westen. Een dynamisch landschap met heide, bossen, engen en meenten, waar vóór de aanleg van de Afsluitdijk nog aan de Gooise kust zehonden konden worden gezien, althans dat vertelde zijn vader. Dassen zijn er inmiddels weer wel, ongeveer 750.

Het GNR begon in 1933 met 1350 ha en groeide door de aankoop van grond uit tot bijna 3000 ha. Een voorspoedige ontwikkeling van een idee dat begon met een uitvoerig

Kees-Jan Dosker overhandigt Jaap Vlaanderen de Ludenpenning (foto Erik van Wijland).

pleidooi voor bewaren en beschermen van de Gooise natuur door Jac. P. Thijssen en Elie Heimans aan het begin van de negentiende eeuw.

In de loop van de geschiedenis van het GNR waren er bedreigingen. De actie *Weg met die weg* in 1970 werd een succes dankzij de door het GNR aangekochte grond. De weg dwars door het Naarderbos naar Huizen kwam er niet. Maar, zo liet Vlaanderen zien, de druk op het Gooi, gelegen tussen Utrecht en Amsterdam en het groeiende Almere, nam toe. Uiteindelijk werd aan het zuidelijk deel van het Gooi 200 ha onteigend voor de aanleg van A-27.

Club van Rome

Intussen nam de belangstelling voor de natuur en de effecten van het menselijk handelen toe. Niet in de laatste plaats als gevolg van de publicatie van het rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de Groei* (1972). Vlaanderen illustreerde die omslag in denken en doen met enkele plaatjes van het eertijds volstrekt normale bermtoerisme en auto's die destijds nog over de Spanderslaan door het Spanderswoud naar Bussum konden rijden. Of een drijfjacht achter de meute op de hei in 1973.

Ook herinnerde hij eraan dat ooit op de Franse Kamp in de zomer meer dan vijfduizend mensen kampeerden en het Gooi toen nog twee kampeerterreinen had. Zulke vormen van dagrecreatie verdwenen in de jaren tach-

tig, omdat zij te veel schade aanrichtten en de exploitatie te duur werd.

In dezelfde jaren tachtig brak een tijd van economische krimp en bezuinigingen aan en moest het GNR op zoek naar financiële middelen en dus gaan werken aan zijn bestaansrecht. De partijen die het GNR subsidieerden, gingen met de stofkam door hun begroting. Daarom werd eind jaren tachtig en in de jaren negentig elk jaar de actie *Kom op voor het Gooi* georganiseerd die in 1990 zelfs 1750 donateurs opleverde. Vlaanderen kwam er steeds op terug dat er voortdurend gewerkt moet worden aan draagvlak, dat dat steeds veroverd moet worden.

Nieuwe thema's en uitdagingen dienden zich aan, zoals het behoud en herstel van biodiversiteit die afneemt door vergrassing van de heide. Vergrassing wordt bestreden door afbranden, afplaggen en met behulp van machines. Verschraling moet met alle macht worden tegengegaan. Dat geldt ook voor de bossen in het Gooi die ooit zijn aangelegd als productiebossen. Natuur is kwetsbaar door eenzijdige beplanting, maar Vlaanderen maakte duidelijk dat die fase achter ons ligt en biodiversiteit voorop staat. Voor al deze activiteiten zijn veel vrijwilligers nodig, voegde hij daar nog maar eens aan toe.

In de jaren tachtig deed zich ook nog het fenomeen van de zure regen voor, zij het niet zozeer in het Gooi. Intussen is Nederland

koploper als het gaat over stikstofdepositie en leidt dat tot afname van de bodemkwaliteit. Met steenmeel wordt geprobeerd de kwaliteit van de bodem op orde te brengen, al wordt daarmee de oorzaak van het probleem niet weggenomen, waarschuwde Vlaanderen met een knipoog naar de actualiteit.

Om de Gooise natuur toegankelijk en aantrekkelijk te maken werden in de loop van de jaren voetpaden aangelegd, zoals het *Voetstapenpad* rond Hilversum dat in 1939 als werkgelegenheidsproject tot stand kwam.

Naar de toekomst kijkend constateerde Vlaanderen aan de hand van een luchtfoto van het Gooi dat het is versnipperd door bebouwing, wegen en spoorlijnen. Het zogeheten illusielandschap staat onder druk en kan alleen worden gehandhaafd als hoogbouw beperkt blijft. Intussen zijn er wel gebouwen vanaf de hei te zien. Weerbaarheid tegen deze inbreuken op dat landschap is dus geboden. Als een positieve ontwikkeling in het kader van natuurbeheer noemde hij de aanleg van natuurbruggen, ook wel ecoducten genoemd. Dat ging niet altijd zonder discussie, memoreerde Vlaanderen. Zoals bij de aanleg van de natuurbrug *Zanderij Crailo* (2003-2006), toen werd overwogen dat niet alleen dieren maar ook mensen ervan gebruik zouden mogen maken. Er werd tot het laatste besloten en volgens Vlaanderen heeft dat goed uitgepakt. Inmiddels zijn

er nog vier natuurbruggen gerealiseerd: *Anna's Hoeve*, *Hoorneboeg*, *Laarderhoogt* en *Monnikenberg*. De zesde natuurbrug, *Westerheide*, zal in 2025 worden opgeleverd. Doel is verbinding maken tussen het bos en heiderijke Gooi, de Utrechtse Heuvelrug en het laagveen van de Vechtstreek.

Jaap Vlaanderen met penning en oorkonde te midden van de vertegenwoordigers van de vier organisaties (foto Erik van Wijland).

Educatie

Van minstens zo groot belang voor natuurbehoud is het verzorgen van educatie zowel voor scholieren als volwassenen. Er werd onlangs een nieuwe educatievisie ontwikkeld en er zijn nieuwe wandelgebieden ingericht. Ook worden publieksevenementen georganiseerd om mensen warm te maken voor het GNR. Aan Jaap Vlaanderen, zo werd wel duidelijk, heeft de afgelopen veertig jaar niet gelegen. Over de betrokkenheid van de Gooiers bij hun omgeving had hij geen klagen, al benadrukte hij dat donateurswerving cruciaal is voor het draagvlak en de weerbaarheid van het GNR tegen allerlei bedreigingen. Het Gooi is druk, zoals nog eens bleek tijdens de coronaperiode, en zal niet minder druk worden. Om het succes van het GNR te garanderen zijn vrijwilligers, thans 330, hard nodig. Het gaat dan ook om leerlingen van scholen, studenten, gidsen en natuurwerkgroepen die zich nu bijvoorbeeld storten op de bestrijding van de schadelijke Japanse duizendknoop. De vrijwilligers zijn ons kapitaal, zo besloot Vlaanderen zijn lezing.

Na zijn buitengewoon enthousiaste en wervende verhaal was het tijd voor een van de twee muzikale intermezzo's verzorgd door het *Grimm Duette*, bestaande uit de violisten Natalie Kulina en Francisca Portugal. Zij speelden drie composities van respectievelijk Václav Trojan, Jean-Marie Leclair en R.C. Antunes.

Tot dat moment verkeerden de meeste aanwezigen nog in onwetendheid over de identiteit van de laureaat. Kees-Jan Dosker hield hen nog even in spanning door te zeggen dat die nog niet was gearriveerd. Uiteindelijk sprak de GNR-voorzitter het verlossende woord en maakte bekend dat Jaap Vlaanderen de Emil Ludenpenning 2022 was toegekend. In een korte toelichting van die keuze kenschetste hij Vlaanderen als een verbinder, bruggenbouwer en netwerker in hart en nieren, en overhandigde hij hem de Ludenpenning.

Juryrapport

Daarna las Jan Kwekkeboom, voorzitter van de Vereniging Vrienden van het Gooi, het juryrapport voor. Daaruit blijkt dat Jaap Vlaanderen sinds 5 januari 1981, dus al meer dan veertig jaar, is verbonden aan het GNR en op 1 augustus 1982 in officiële dienst is gekomen. Doordrongen van het inzicht dat als mensen meer weten van hun leefomgeving zij zich willen inspannen voor het behoud ervan, richtte Vlaanderen zich op voorlichting, educatie en het vergroten van draagvlak onder de inwoners van het Gooi. En in het bijzonder voor het werk van het GNR. Bewust van de uiteenlopende voorkeuren van mensen gebruikte hij dat gegeven om de betrokkenheid van de inwoners van het Gooi op maat te faciliteren. De jury constateerde onderscheid tussen drie soorten natuurliefhebbers, tellers, vertellers en herstellers. Allen zijn het natuurliefhebbers, zij het dat zij op een specifieke manier vorm geven aan hun betrokkenheid. De tellers door inventarisatie van flora en fauna, waardoor kennis van de natuur en informatie wordt gebruikt voor beter beheer. De vertellers die met lezingen, excursies en cursussen de betrokkenheid bij het Gooi vergroten. De herstellers die een fysieke bijdrage leveren aan het beheer en onderhoud en daarmee de kosten van het beheer drukken.

Jan Kwekkeboom leest het juryrapport voor
(foto Erik van Wijland).

De jury benadrukte dat de kennis, ervaring en persoonlijke gedrevenheid van Jaap Vlaanderen sterk hebben bijgedragen aan de band van de vrijwilligers met het GNR. Zijn enthousiaste en onverdroten inzet droeg eraan bij dat veel vrijwilligers lang en tot op hoge leeftijd zich verbinden aan en verbonden voelen met het GNR. Ook heeft hij steeds veel belang gehecht aan terreinvoorlichting en educatie via het basis- en voortgezet onderwijs. Duizenden kinderen van basisscholen hebben in de schaapskooi *Blaricum* kennis gemaakt met het heidelandschap. In de afgelopen veertig jaar naar schatting wel twintigduizend. Programma's om scholen tot deelneming te bewegen heeft hij vormgegeven en vernieuwd.

Bij de totstandkoming van de natuurbrug *Zanderij Crailo* bouwde Vlaanderen de nabijgelegen Infoschuur om tot een informatiecentrum en voorzag die tijdens de bouw van een voorlichtingsprogramma. En ook hier legde hij de nadruk op educatie waarin werd gewezen op nut en noodzaak van ecologische verbindingen. Met zijn diepe kennis van het landschap en de natuur van het Gooi weet hij elke doelgroep te boeien en werd hij een onmisbare gangmaker voor natuur- en erfgoededucatie bij de Stichting Omgevingseducatie Gooi, Vecht- en Eemstreek waarbij hij vanaf 1996 is betrokken. Deze organisatie vervult, zo merkte de jury op, een sleutelrol samen met het GNR op het gebied van natuur- en erfgoededucatie in de regio.

Ook voor mensen die minder actief zijn in de Gooise natuur, werden er allerlei evenement georganiseerd. *Het Schaapherdersfeest*, de *Boomfeestdag*, *Het Lentefeest* en de *Op-ruimacties* waren evenzovele activiteiten om hen kennis te laten maken met de natuur en het GNR. Met andere organisaties werd door Vlaanderen de *Gooise Heidelberg* opgezet waarvan de netto-opbrengst ten goede komt aan de instandhouding van de natuur. Om het spelen van kinderen in de buitenlucht te faciliteren werd het eerste speelbos in het Goois

Natuurreserveaat opgezet, *Speelbos 't Laer*. Intussen werkt hij aan de totstandkoming van een tweede speelbos in Huizen.

De jury roemde de kwaliteiten van Vlaanderen als netwerker en de manier waarop hij met vele geledingen van de Gooise samenleving contact maakte en die ook onderhield, zoals met het IVN en met de Stichting Omgevingseducatie. Sinds 2005 is hij lid van de Rotaryclub Naarden-Bussum, waarvan hij van 2014-2015 voorzitter was. En op zijn initiatief organiseerden drie Rotaryclubs in het Gooi een fundraisingproject waardoor de aanleg van het *Heimanspad* in de zanderij Crailo mogelijk werd.

Het juryrapport concludeerde dat Jaap Vlaanderen in alle opzichten heeft bijgedragen aan de aandacht voor natuur, landschap en erfgoed in het Gooi, en ook aan voorlichting en educatie op dit terrein.

In zijn korte dankwoord zei Vlaanderen dat hij niet helemaal verrast was door de toekenning van de penning. Vooral toen hij enkele familieleden op de eerste rij in de zaal zag zitten. De Ludenpenning vond hij eigenlijk te veel eer, vooral omdat hij zijn werk steeds als een vanzelfsprekendheid had gezien en met veel plezier had gedaan. Vlaanderen maakte bekend dat hij eind 2022 zijn activiteiten voor het GNR zou beëindigen. Hij noemde de inwoners van het Gooi bevoorrecht met hun prachtige natuur en benadrukte dat instandhouding niet vanzelfsprekend is en zijn opvolgers daar hard aan moeten werken.

Na een tweede muzikaal intermezzo van het *Grimm Duette*, dat met verve stukken van Reinhold Gliere, Flausino do Vale en Béla Bartók ten gehore bracht, sloot TVE-voorzitter Jan Vollers het officiële gedeelte van de avond en overhandigde Jaap Vlaanderen een exemplaar van het themanummer 2022 van TVE. Daarna was er ruim gelegenheid de laureaat te feliciteren tijdens een geanimeerde receptie.

Joris Cammelbeeck

Zicht op de Vecht tussen 1900-1925

Als het fenomeen Ansichtkaart en de verzamelaar Anthony Lisman elkaar niet hadden ontmoet, was het boek *Thuis heb ik nog een Ansichtkaart* nooit tot stand gekomen. Het boek is samengesteld op basis van de omvangrijke collectie die hij in vijftig jaar bijeen heeft gebracht. Gelukkig realiseerde hij zich dat al die kaarten na zijn dood een roemloos einde zouden kunnen vinden in een of ander archief. Maar ook dat zijn collectie pas van waarde zou zijn door een publicatie in een traditie die in 1719 begon met *De Zegepraalende Vecht* met gravures van Daniel Stoopendaal.

Sindsdien hebben de Vecht, de dorpen en de buitenplaatsen die eraan liggen en lagen niet te klagen gehad over gebrek aan belangstelling. Zo verschenen in 1836 *Gezichten aan de Rivier* met lithografieën en weer een kleine eeuw later, in 1915, het Verkade-album *De Vecht* waarin gebouwen, rivier- en dorpsgezichten in aquarel zijn vastgelegd. En in 1983 werd *Plaatsen aan de Vecht en de Angstel* gepubliceerd met (potlood)tekeningen. Kortom, in 250 jaar verschenen drie zogeheten 'Vecht-lange' registraties, elk in een andere techniek, met als onderwerp leven en wonen aan de Vecht.

In *Thuis heb ik nog een Ansichtkaart* geven vierhonderd prentbriefkaarten een indruk van hoe de Vecht er in het eerste kwart van de twintigste eeuw uitzag. Om het boek een thematische structuur te geven kozen de samenstellers en auteurs van de teksten, Juliette Jonker-Duynstee en Edward Munnig Schmidt, voor een indeling met strofen uit het bekende lied van Wim Sonneveld, *Het dorp*. Een vondst die de nostalgische sfeer van het boek uitstekend weergeeft en versterkt. Het lied, een versie van *La Montagne* van de Franse chansonnier Jean Ferrat, nu met tekst van Friso Wiegersma, werd ten gehore gebracht tijdens het afscheid

van Anthony Lisman (1943) op 21 augustus 2020. Helaas kon hij de voltooiing van het boek niet meer meemaken.

Duitse vinding

Dankzij de collectie ansichten van Lisman kunnen wij een blik werpen op het verleden van de Vecht. In een korte inleiding memoëren de samenstellers dat de Ansichtkaart een Duitse vinding is, vandaar ook het op het Duits terug te voeren leenwoord. Het waren eerst nog kaarten zonder afbeelding en met een voorgedrukte postzegel. In 1871 werd de briefkaart door de Nederlandse overheid ingevoerd. Particulieren konden die ook versturen, zij het tegen een hoger tarief. In 1892 kregen uitgeverij toestemming om briefkaarten op de markt te brengen en werd het de populairste vorm van correspondentie. Voor die tijd kon alleen tekst op de voorzijde worden geschreven op de ruimte die vrij was naast of onder een afbeelding. Op de adreszijde was dat niet toegestaan. In 1903, Nederland had toen vijf miljoen inwoners, werden al 59 miljoen kaarten verstuurd.

Een nog grotere vlucht nam het versturen van kaarten door militairen tijdens de mobilisatie als gevolg van de Eerste Wereldoorlog. Zij wilden contact houden met familie en geliefden en het thuisfront laten weten waar zij waren gelegerd. Een kaart versturen was voor militairen gratis. Toenemende welvaart na die oorlog, de groeiende mobiliteit door opkomst van de fiets, openbaar vervoer en de introductie van de auto leidden tot het verschijnen dagjesmensen en toerisme. Van bezoekjes, reisjes en vakanties werden de thuisblijvers via Ansichtkaarten met een groet of een kort verslag deelgenoot gemaakt.

Een onrealistisch beeld

De samenstellers merken terecht op dat de afbeeldingen een onrealistisch beeld laten zien. Het is altijd mooi weer, armoede is ver weg en er wordt steeds vanuit een voordelig standpunt gefotografeerd. Daarnaast werden/worden er kaarten verstuurd met ontelbare onderwerpen, zoals Nieuwjaars-, kerst- en verjaarswensen, romantische taferelen, bloemen, lieve kindertjes etc. Lisman was vooral geïnteresseerd in kaarten waarop de omgeving van de Vecht zichtbaar is. Deze kaarten werden uitgegeven door lokale, nationale en soms internationale uitgevers. Plaatselijke uitgevers waren lokale fotografen, drukkers, boek- en kruidenierswinkels of horeca, die ook hun eigen kaarten verkochten.

In de loop van de tijd werd het procedé van opnemen en ontwikkelen van foto's minder omslachtig, werden de camera's lichter en handzamer en werden de foto's meer bestand tegen vervagen als gevolg van betere fixeermiddelen. De opnames bleven weliswaar zwart-wit, maar ze werden vaak met de hand ingekleurd om de afbeelding realistischer te maken.

In zeven hoofdstukken, met verwijzing naar het lied van Sonneveld, wordt aandacht besteed aan specifieke onderwerpen die het aanzicht van het leven langs de Vecht bepaalden. Transport, middenstand, horeca, agrarisch leven, buitenplaatsen, technische vooruitgang en toerisme komen aan de orde. Na een inleidend hoofdstuk, 'Langs de Vecht en de Angstel, van Utrecht naar Muiden', worden alle veertien plaatsen langs de Vecht in beeld en bijgeschreven behandeld.

Transportroute

Door de indeling op basis van citaten uit Sonnevelds lied wordt op aantrekkelijke wijze het historische decor van de geselecteerde Ansichtkaarten/prentbriefkaarten geschetst en wel zo dat de uitdrukking 'een praatje bij een plaatje' het resultaat ernstig tekort zou doen. Zo wordt in het hoofdstuk 'Transport' de opkomst en neergang van de Vecht als transportroute beschreven. Eeuwenlang vormde de rivier de verbinding tussen de Rijn en Noord-Europa, tussen Utrecht en Amsterdam.

De Romeinen en de Noormannen maakten er al gebruik van. In het eerste kwart van de negentiende eeuw is van een drukke transportfunctie al geen sprake meer. Door de aanleg van nieuwe transportwegen, zoals het Merwedekanaal (1892), later Amsterdam-Rijnkanaal en spoorwegen, krijgt het scheepvaartverkeer over de Vecht de nekslag. In de jaren daarvoor werd de rivier al snel minder aantrekkelijk door de sluisen, bochten, geringe breedte en diepte, die evenzovele obstakels vormden voor de in omvang toenemende en snellere (stoom)vrachtschepen. Een periode van transitie kondigde zich aan.

De aanleg of verharding van het wegennetwerk in de Vechtstreek droeg ook bij aan verandering van het karakter van het gebied. Ook de aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Utrecht met daaraan stations in Abcoude, Loenen-Vreeland, Nieuwersluis, Breukelen en Maarssen droeg bij aan de ontsluiting van de Vechtstreek en het aan belang inboeten van de rivier als transportweg. Ironisch genoeg leidde de komst van het Merwedekanaal ertoe

dat de bereikbaarheid van de recent gebouwde stations in het geding kwam en er draaibruggen over het kanaal moesten worden aangelegd. Dat de auto in de periode die het boek bestrijkt, nog nauwelijks een rol speelt, blijkt uit de afwezigheid van dit vervoermiddel op de prentbriefkaarten. Wel verschijnt de fiets al mondjesmaat in het straatbeeld.

Buitenplaatsen

Het zou te ver voeren om alle zeven hoofdstukken te behandelen. Maar de opkomst en neergang van de buitenplaatsen waaraan de Vecht zijn grote bekendheid dankt, kunnen niet onbesproken blijven. De geschiedenis van de buitenplaatsen die zijn ontstaan uit een samenspel van factoren. Amsterdamse kooplieden gingen in de zeventiende eeuw met hun recent in droogmakerijen verdiende geld op zoek naar een investering buiten de stad. Goedkope grond, een gezonde omgeving en de nabijheid van Amsterdam maken de Vecht aantrekkelijk. Eerst ging het om de aankoop van bestaande boerderijen, die veelal werden omgebouwd tot zomerhuis. Later werden er buitenplaatsen aangelegd.

Een tweede *hausse* in de bouw van buitenplaatsen deed zich voor na het Rampjaar (1672). Vele buitenplaatsen werden toen door het Franse leger verwoest of beschadigd. Deze konden daarom tegen aantrekkelijke prijzen worden gekocht. Ze werden meestal herbouwd en door Amsterdamse kooplieden bewoond, die zich daarmee een quasi-adellijke status verschafften. In totaal verzezen er ongeveer tweehonderd buitens langs de Vecht. Opvallend is dat familieleden en/of geloofsgenoten hier en daar samenwoonden in dezelfde buurt.

Als voorbeeld worden *mennonieten* of doopsgezinden, aanhangers van Menno Simonz (1496-1561) genoemd. En elders langs de Vecht, tussen Loenen en Breukelen, woonden Portugese joden. Later vestigden Hoogduitse joden zich in en bij Maarssen.

In 1781, na de vierde Engelse oorlog, staakte de aanleg van buitenplaatsen. De onderhoudskosten gaan door, terwijl de eigenaren op zwart zaad zitten. Om kosten te drukken worden de buitenplaatsen van hun extra's, zoals prieeltjes en theekepels ontdaan, en uiteindelijk geveild of afgebroken. In totaal wordt 65 procent gesloopt. Een gevolg is dat er gaten in de lintbebouwing komen en er open landschap ontstaat met uitzicht op de weilanden.

Gelukkig bleven er nog buitenplaatsen gespaard. Ze vonden een herbestemming als kindertehuis, rusthuis, gemeentehuis of scholingsinstituut zoals kasteel *Nijenrode*. Een tweede grote *hausse* in het slopen van buitenplaatsen deed zich voor in het midden van de negentiende eeuw en ook nog in het begin van de twintigste eeuw. De samenstellers van dit prachtige boek constateren dat het stil werd aan de Vecht en citeren met instemming de bekende journalist Jan Feith die in 1908 schreef: *En daarom kan ik de rivier nooit uitsluitend bewonderen om haar tegenwoordige stille schoonheid, of ik moet denken aan haar verloren verleden. Thuis heb ik nog een ansichtkaart* heeft dit sentiment meer dan voortreffelijk weten te illustreren met de prentbriefkaarten van Anthony Lisman. Het lijvige en spotgoedkope boek is daarmee een waardige loot aan de boom die in 1719 door Daniel Stoopendaal werd geplant.

Joris Cammelbeeck

Juliette Donker-Duynstee en Edward Munning Schmidt, *Thuis heb ik nog een ansichtkaart. Prentbriefkaarten van de Vechtstreek uit de collectie Lisman, 1900-1925*. Uitgeverij Stokerkade, Amsterdam, 2021. Hard cover; 256 pagina's; ISBN 978 90 79 15 651 1; prijs € 24,95.

Jubileumbundel over de Johanneskerk te Laren

Het is duidelijk dat er nogal wat hiaten bestaan in de historie van deze kerk en dat er zeker geen sluitende geschiedenis valt te vertellen, zo besluit het boekje dat oud-kerkvoogd Aat Snaterse in 2003 over de geschiedenis van de Johanneskerk in Laren schreef.¹ En nu, naar aanleiding van het 500-jarig bestaan van deze protestantse kerk, verscheen in april onder redactie van Jan de Bruijn en Henk Michielse een fraai vormgegeven gedenkboek, *De Johanneskerk te Laren, 1521-2021*.

De auteurs hebben serieus historisch onderzoek gedaan naar verschillende aspecten van de geschiedenis. Dat leverde een aantal nieuwe inzichten op. De redacteuren geven aan dat ook het voorliggende boek niet een volledig overzicht van de geschiedenis van de kerk geeft, maar vooral onderwerpen behandelt waarover op grond van onderzoek iets nieuws te vertellen valt.

In het eerste deel geven de historici Henk Michielse en Jan de Bruijn, theoloog Ruud Hehenkamp en Bep de Boer, mede-oprichter van de Historische Kring Laren, vooral een chronologisch overzicht waarin zij zorgvuldig en wetenschappelijk verantwoord ingaan op de historische context waarin de kerk door de eeuwen heen functioneerde. Daarbij konden zij aansluiten op eerder onderzoek waarbij twee van hen betrokken waren. Dat betreft de godsdienstgeschiedenis van het gebied tussen Vecht en Eem en met name de relatie tussen katholieken en protestanten in de periode 1550-1800.²

Oorsprong

De bouw van de kerk vond plaats in 1521. Dat was de *Sint-Janskapel*, toen een dorpskapel waar het katholieke kerkelijke leven zich afspeelde, terwijl de hoofdkerk nog altijd op het Laarder Hoogt lag. Zestig jaar later, in 1581, tijdens de Opstand tegen koning Filips II, kwam de kerk in handen van de hervormingsgezinden en ging op den duur *Johanneskerk* heten. Sint Jan is de katholieke benaming

van Johannes de Doper. Deze voorloper van Jezus is de beschermheilige van Laren en op de zondag die het dichtst bij zijn veronderstelde geboortedag 24 juni ligt, werd en wordt jaarlijks de Sint-Jansprocessie gehouden.

Over de vroege geschiedenis van Laren weten we niet veel. Was het inderdaad het oudste dorp van het Gooi? Wanneer geschreven berichten nog ontbreken, zijn er twee andere wegen om op het spoor te komen van de oorsprong van nederzettingen. De eerste is de plaatsnaamkunde. Eindigt een naam op -heem, of de vervorming daarvan -um dan stamt zo'n plaats uit de vroege Middeleeuwen, de zevende en achtste eeuw, zoals in het geval van Blaricum en Hilversum. Voor Laren, dat 'open plek in het bos' betekent, is zo'n vaststelling op grond van de naam niet mogelijk. De tweede weg is evenwel het bodemkundig onderzoek naar oude akkervormen en dat wijst voor Laren op een ontstaan tussen de zevende en de tiende eeuw. In geschreven bronnen duikt dit dorp voor het eerst op in 1306. Van de Gooise woonplaatsen had

Laren als eerste ná Naarden een eigen parochie en een eigen bestuur. Als je die twee elementen opvat als kenmerkend voor een dorp, dan is Laren daarmee het oudste dorp. Rond 1260 was Larenkerspel ('parochie van Laren') vanwege de sterke bevolkingsgroei in het Gooi afgescheiden van de oude landparochie Naruthi (Naarden). Op den duur zouden Blaricum (1382) en Hilversum (1416) zich om dezelfde reden weer afscheiden van Laren.

Sint Vitus en Sint Jan

Was Laren niet de enige plaats in het Gooi waar de kerk niet de naam Sint Vitus droeg? En was dat niet omdat het Utrechtse kapittel het gebied bezeten had en een toewijding aan Sint Jan kende? Michiels haalt naar voren dat een promotieonderzoek van Ellen Palmboom en onderzoek van Harry van der Voort hebben aangetoond dat ook de kerk van het middeleeuwse Laren de naam van Sint Vitus moet hebben gedragen. De kerk op het Laarder Hoogt was gelegen net buiten het dorp. De hoge plek was van heinde en verre zichtbaar en met name voor de parochianen die in Blaricum en Hilversum woonden. In 1481 werd de nederzetting bij de kerk verwoest tijdens de oorlog met het Sticht Utrecht. De bewoners trokken naar het lager gelegen deel van het dorp om daar hun boerderijen te herbouwen. Het was nu lastig om voor het bezoeken van de mis steeds naar het Hoogt te trekken. In 1521 werd daarom een kapel gebouwd dicht bij de mensen, voor het vieren van de wekelijkse eredienst. Deze kreeg een andere naam dan die van Vitus, namelijk van de toen populaire Sint Jan, van wie het feest op 24 juni samenviel met de zonnwende.

De moederkerk, de hoofdkerk, bleef op het Hoogt. Daar stond de doopvont, daar was de begraafplaats. Dat langzamerhand vergeten werd dat deze kerk aan Sint Vitus was gewijd, kan ermee te maken hebben dat de feesten van Vitus en Jan dicht bij elkaar lagen – 15 en 24 juni – en op ongeveer dezelfde wijze

gevierd werden met processies, vuren en dansen, terwijl tot hen beiden werd gebeden om hulp tegen duivels en bliksems. Zo konden beide feesten versmelten en heeft Sint Jan 'ge-

Jacob van Ruisdael (1628/29-1682), tekening van de kerk te Laren, tussen 1648 en 1655 (Fondation Custodia Frits Lugt, Parijs).

wonnen' en werd Laren de enige plaats in het Gooi waar Sint Vitus het veld moest ruimen. De aanduiding 'Sint-Janskerkhof' komen we voor het eerst in de negentiende eeuw tegen.

De Reformatie

Met de invoering van de Reformatie in 1581 werd de in het dorp gelegen Sint-Janskapel plotseling gesloten. De dorpingen werd de toegang ontzegd en de inkomsten vervielen aan de Staten. Het gebouw werd 'ontroomst', zoals Hehenkamp schrijft. Het altaar en de beelden werden verwijderd. Het was het begin van de Alteratie, de verandering van de katholieke samenleving in een calvinistische, althans dat beoogden de Staten van Holland. De bewoners van Laren waren en bleven katholiek achter hun voordeur, daarbuiten heerste de Reformatie, al maakten protestanten in Laren een miniem deel van de bevolking uit. Bij de volkstelling van 1840 was 2 procent van deze richting. De Sint-Janskapel zou na aanvankelijke leegstand worden tot een her-

vormd kerkje dat sinds 2003 Johanneskerk wordt genoemd.

Jan de Bruijn beschrijft in een hoofdstuk hoe de hervormde gemeente Blaricum-Laren zich ontwikkelde tussen 1825 en 1920. In het eerst genoemde jaar telde de gemeente 29 leden, 16 in Blaricum en 13 in Laren. Dit aantal groeide in 1863 tot 103, maar was te klein om uit contributies twee kerkgebouwen en een dominee te kunnen bekostigen. Er was echter wel bezit van onroerend goed dat pacht en huur opbracht. De verhuur van zitplaatsen in de kerk en collectes vulden dit aan. Dankzij een landelijke regeling kon een deel van het predikantstraktement worden betaald. Zuinig beleid en bijzondere begunstigers maakten het zo mogelijk een predikant, een koster, een voorzanger, een organist en een orgeltrapper te bekostigen. De predikant kende een bijzonder prestige vanwege de academische opleiding en de toga die hij droeg tijdens de dienst. Als 'herder en leraar' ging hij voor in diensten, gaf godsdienstonderricht, legde huisbezoeken af, leidde huwelijksdiensten en uitvaarten en onderhield de contacten met de lokale autoriteiten.

De Franse tijd (1795-1814) had gelijkberechtiging gebracht voor de katholieken en de bevoorrechte positie van de protestantse

minderheid was voorbij. Zij konden moeilijk optornen tegen het nu zelfbewuste gedrag van de katholieken die in 1844 aan de Brink een kerk bouwden en zich door de Sint-Jansprocessie uitbundig lieten zien. Het boek besteedt nadrukkelijk aandacht aan de relatie van katholieken en protestanten in de loop van de tijd. Interessant is ook wat er te lezen valt over Jan Hamdorff, die wij kennen als hoteleigenaar, kunsthandelaar en wethouder. In 1889 werd hij bovendien tot kerkvoogd benoemd en hij zou die functie tot 1907 vervullen.

Verdere hoofdstukken

Na een historisch overzicht gaat het boek in het tweede deel in op een aantal aspecten uit de geschiedenis, bouwkunde en beeldende kunst. De bouwgeschiedenis krijgt aandacht in een artikel van Herman Wesselink en Jan de Bruijn. Zij stellen vast dat de kerk er in feite geamputeerd bij staat. Aan de oostzijde ontbreekt sinds de negentiende eeuw de middel-eeuwse koorpartij; er is nu een blinde muur. Op de vele restauraties wordt ingegaan.

Kunsthistoricus Alexander de Bruin gaat in op de vraag hoe de kerk in de loop van de eeuwen is verbeeld. Aanvankelijk was dat heel summier. De eerste maal is dat op de kaart van Noord-Holland van Joost Janszoon Beeldsnyder uit 1575. Daarop staat overigens ook de kerk op het Laarder Hoogt, aangeduid als de parochiekerk en is kennelijk dus de hoofdkerk van het dorp. Voorts heeft elke periode uit de kunstgeschiedenis wel een afbeelding opge-

*"t Dorp Laaren in Gooyland",
door Hendrik Spilman (1721-
1784), ca. 1750.*

't Dorp Laaren in Gooyland.

leverd die ook van zeker kunstzinnig belang is. De oudste tekening van de kerk kan dankzij het onderzoek van de auteur van het betreffende artikel worden toegeschreven aan Jacob van Ruisdael (ca. 1650). Dan volgen er een prent van Hendrik Spilman uit de achttiende eeuw en een reeks schilderijen uit het laatste deel van de negentiende eeuw, wanneer Laren ontdekt is door moderne kunstenaars zoals Ferdinand Hart Nibbrig, Co Breman, Gustaaf de Smet en Lou Loeber. Het boek brengt ons prachtige afbeeldingen.

Jan de Bruijn schrijft over een eikenhouten heiligenbeeld dat in 1954 bij bouwwerkzaamheden in de kerktoren werd ontdekt en dat eeuwenlang als stutbalk had dienst gedaan. Er is verondersteld dat dit een Johannesbeeld is, maar nader onderzoek kan dat niet bevestigen. Het is een geschonden beeld uit de Middeleeuwen van een onbekende heilige.

Rogér van Dijk en Cees van der Poel lichten ons in over de vijf orgels die sinds 1866 dienst hebben gedaan in de kerk. In 2021, bij het 500-jarig bestaan, werd een bijzonder exemplaar cadeau gedaan door de lutherse kerk in Hilversum die de deuren sloot en een bestemming zocht voor haar orgel, een historisch instrument, het oudste in het Gooi. Wim Kloppenburg, organist, dirigent en voormalig programmamaker bij de IKON, geeft tenslotte aandacht aan de liedcultuur rond Johannes de Doper.

Tot slot

De besproken bundel is verschenen in april van het vorige jaar, zeven maanden na het jubileumprogramma van 500 jaar Johanneskerk. De covid-pandemie had een ontregelende werking gehad op het voorafgaande

onderzoek. Archieven en bibliotheken konden in die periode minder faciliteiten bieden of waren zelfs gesloten. Het heeft gelukkig voor niet anders dan vertraging gezorgd. Het resultaat, zo mogen we vaststellen, heeft niet geleden onder de omstandigheden. De geschiedenis van de Johanneskerk is gevat in de brede context van de (kerk)geschiedenis van het Gooi en van Laren. Enkele nieuwe inzichten over deelaspecten worden in het boek besproken. Het boek is fraai en degelijk uitgegeven en de vele foto's en reproducties zijn functioneel.

Peter Korver

Noten

1. Aart Snaterse, *De geschiedenis van de Johanneskerk van Laren*. Laren 2003, geactualiseerd in 2015.
2. Henk Michielse, Jan Out en Gerrit Schutte (red.), *Geuzen en papen. Katholiek en protestant tussen Vecht en Eem*. Hilversum 2013.

Voor de donateurs van TVE in Nederland geldt een tijdelijke actieprijs van €16. De begunstigers van TVE kunnen gebruik maken van deze eenmalige korting door het bedrag van €16 over te maken op bankrekening NL44INGB0004489940 ten name van Uitgeverij Verloren, onder vermelding van 'TVE-actie Johanneskerk voor <naam lid>, <adres lid voor verzending boek>'. Deze actie is geldig tot 30 juni 2023. In verband met de hoge verzendkosten naar het buitenland is de actiekorting alleen geldig voor donateurs in Nederland.

Jan de Bruijn en Henk Michielse (red.), *De Johanneskerk te Laren, 1521-2021*. Uitgeverij Verloren, Hilversum 2022, 208 pagina's. ISBN 9789087049836; prijs € 19.

Inhoud

Gerrit Schutte	Een tehuis voor ontsnapte Boerenstrijders <i>Een vergeten periode in de geschiedenis van Weesp</i>	3
Sander Koopman	Een leven in de zandgroeven <i>Het werk van amateurgeoloog Lucas Hofland (1)</i>	14
Nel Hoogmoed (†) en Gerrit Pas	Het meisje van Evert Pieters <i>Een anoniem schilderijtje met een geheim</i>	25
Hans Hoes	Verduurzaming van Bussumse monumenten <i>Tweedeklassers van het Willem maken plannen</i>	31
Jaap Groeneveld	De heerlijkheden van De Vuursche (1359-1671) <i>Het Sint-Jansleen op het harde (1)</i>	35
Jeltsje Boersma	Agnes Block en Maria Sibylla Merian <i>Een passie voor botanie aan de Vecht</i>	44
Joris Cammelbeeck	De Emil-Ludenbijeekomst 2022	53
Recensies		58
● Ansichtkaarten van de Vecht		
● De Johanneskerk te Laren, 1521-2021		